

GINČAI APIE ISTORIJĄ LENKIJOJE

TRABA, Robert. *Przeszłość w terażniejszości: polskie spory o historię na początku XXI wieku.* Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2009. – 328 s. – ISBN 978-83-7177-627-4

Ruth Leiserowitz

Vokietijos istorijos institutas Varšuvoje

Lenkijos istorikas Robertas Traba, Olsztyno kultūros draugijos „Borussia“ steigėjas ir tokiu pat vardu pavadinto žurnalo ilgametis redaktorius, šiuo metu vadovaujantis Lenkijos mokslų akademijos Istorinių tyrimų centrui Berlyne, čia pateikia kūrinį, kuris neabejotinai gali būti laikomas jo pagrindinės tyrimų krypties ir jo anksčiau pasirodžiusių veikalų, „Tūkstančio ribų šalis“ ir „Istorija – dialogo erdvė“¹, tęsiniu. 2009 m. išleistoji knyga, kurios visas pavadinimas skamba „Praeitės dabartyje. Ginčai apie istoriją Lenkijoje XXI a. pradžioje“, yra autoriaus 22 apybraižų rinkinys. Visos apybraižos yra susijusios su istorijos atminimu visuomenėje arba su istorijos veika viešojoje erdvėje. Kai kurie šių tekstų jau anksčiau buvo publikuoti periodikoje, pvz., žurnale „Borussia“, tačiau šiame leidinyje jie pateikiami perdaryti. R. Traba rašo: „Aš stengiausi (įvertintina anksčiau pasirodžiusių tekstų išimtis) apibendrinti savo pastarųjų dvejų trejų metų patirtis, sukurdamas kiek įmanoma nuoseklų pasakojimą, kuriame pabandžiau aprašyti savąją vietą Lenkijos debatų apie istoriją kraštovaizdyje.“ Tiesa, būtent šiuo laikotarpiu autorius išvyko į Berlyną vadovauti minėtam centrui, todėl didžiosios dalies jo Berlyne sukurtų straipsnių tonas yra suformuotas tenykštės patirties ir ne tiek jau smarkiai – vidinių Lenkijos debatų.

R. Traba suskirstė knygos tekstus į tris dalis, kurios pavadintos: „Istorija kaip politiškai reikšminga veikla“, „Istorija kaip metodas“ ir „Istorija kaip atsitiktinumo studija“. Pirmąjį skyrių jis pradeda tekstu „Ginčas dėl istorijos“, kuriame jis pasisako dėl diskusijų apie „istorijos politiką“, kurios tarp 2004 ir 2007 m. vyko Lenkijoje. Jis pažymi, kad šiuo laikotarpiu diskusija nepriartėjo prie kritinės savirefleksijos. Viena vertus, buvo kviečiama „patvirtinti nacionalinę istoriją“, kita vertus, tikrovė tebebuvo vaizduojama juoda ir balta spalva. Autorius rašo apie „varšuvocentrinę perspektyvą“ šioje naujojoje istorijos politikoje, įvardydamas šiame kontekste garsųjį ir išimtinai visuomeninio finansavimo išlaikomą istorinį projektą „Karta“ (*Ośrodek KARTA*), kuriam vėl ir vėl kėlė ir tebekelia grėsmę finansiniai sunkumai, ir konstatuoja: „Dėl to, kad „Karta“ yra praradęs aiškumo prabangą, būdingą valstybės finansuojamoms įstaigoms, jis galėjo pasiekti nepriklausomumo ir turėti galimybę sukurti savitą istorijos versiją“. Baigdamas R. Traba skiria dėmesio jau dešimtmečius veikiančiai Vokietijos ir Lenkijos vadovėlių komisijai ir išreiškia viltį, kad remiantis bendru vokiečių ir lenkų mokykliniu vadovėliu bus įmanoma „surengti plačią diskusiją dėl istorijos vietos viešojoje erdvėje“. Lenkijos recenzentai (Jakubas Knyżewskis, Maria Wojtczak) ypač pažymėjo, kad recenzuojamame veikale nėra paliesti patriotizmo ir nacionalinės valstybės krizės klausimai. Tačiau taip teigdami, iš esmės jie apsiriboja jau aptartu tekstu. O tematikos spektras yra daug platesnis.

¹ TRABA, R. *Kraina tysiąca granic: szkice o historii i pamięci.* Olsztyn, 2003; TRABA, R. *Historia – przestrzeń dialogu. Pamięci Jerzego Giedroycia i spadkobiercom spuścizny paryskiej.* Warszawa, 2006.

Pirmajame skyriuje prie geriausių tekstų yra priskirtinas „Atsiminimų polifonija“. Šį tekstą R. Traba pradeda pastaba, kad yra laimingas, „kad paskutinį tuziną savojo aktyvaus gyvenimo metų galėjo paskirti istorinių tyrimų ir pilietinio angažavimosi mišiniui, kuris tam tikru mastu sukūrė naują viešojo gyvenimo kokybę Lenkijoje po 1989 m. Šiuo požiūriu, – tęsia R. Traba – jo svarstymai priklauso „veikiau „taikomosios istorijos“ sferai, kuri nėra įrašyta universitetiniuose mokymo planuose“. Iš savųjų Berlyno kultūrinių išgyvenimų jis aprašo tris „padalytos istorijos“ pavyzdžius (tarp jų Volkerio Schlöndroffo filmo „Streikas. Dancigo didvyrė“ („*Strajk – Die Heldin von Danzig*“) pastatymą) ir parodo, kad čia, po „kitų atminties“ atradimų fazės, esama naujo europietiško atminimo formavimosi tendencijos. Tuo po to jis aptaria nepamirštamus potyrius kelionės į Lietuvą, atvedusios jį ir prie Panerių žudynių vietos, kurioje iki 1990 m. stovėjo paminklas visiems nužudytiesiems, o šiandien esama jau trijų paminklų – žydiškojo, lenkiškojo ir lietuviškojo. Ta proga jis kelia klausimą, ar dėl to Lietuvoje buvo grįžta prie tradicinės nacionalinės atminties. Autorius siūlo, kad toliau būtų palaikoma „atsiminimų polifonija“, o „tolerancijos „kitų“ atsiminimams turi būti išmokta“.

Vidurinėje knygos dalyje „Istorija kaip metodas“ R. Traba atskirai apsistoja prie taikomosios istorijos; jis rašo, be kita ko, apie vokiečių ir lenkų santykių „atminties vietas“ (*lieux de mémoire*). Kai šis tekstas pasirodė pirmine savo versija 2006 m., iki šiol didžiausias vokiečių ir lenkų projektas humanistikos srityje „Vokiečių ir lenkų atminties vietos“ vis dar lindėjo vaikiškuose bateliuose. Keturi tomai lenkų kalba ir penki vokiečių kalba turi būti išleisti iki kitų metų (2013 m.) ir tam tikra prasme turi iliustruoti kaimyninių santykių istoriją. Kol kas yra pasirodęs tik pirmas (trečiasis) tomas „Paralelės“. Straipsnyje yra kompetentingai išaiškinama šio sumanymo, į kurį įtraukta 130 autorių, genezė. Šioje knygos dalyje galima rasti daug trumpų tekstų, kurie lenkams, besidomintiems vokiečių istorija, yra ypač pamokantys, pavyzdžiui, tekstai apie Jano Assmanno ir Golo Manno darbus. Vokiečiams atradimas gali būti straipsnis apie sociologą Stefaną Czarnowską. Straipsnyje „Kita atminimo pusė. Istoriniai potyriai ir jų atminimas Vidurio Rytų Europoje“ R. Traba dar kartą grįžta prie jam itin svarbios europinės dimensijos ir rašo, kad jis „šiandieniniame Europos dialoge (...) [mato – R. L.] vis daugiau pozityvių pokyčių, kurie išeina iš atsiminimų konkurencijos aklaivietės.“ Ir pratešia: „Didžiojoje diskusijoje apie kolektyvinę atmintį, jos konstravimą ir ištyrimą, nepaisant visko, aš matau šansą naujiems tyrimo metodams ir atvirumui, kurie kurs viešojoje erdvėje istoriją ir atmintį.“

Paskutinį skyrių „Istorija kaip atsitiktinumo studija“ R. Traba skiria, be kita ko, istoriniam Varmijos kraštovaizdžiui, kuris akcentuojamas vos ne kaip specifinis rytinės periferijos centras, apie kurį šiandien kažką žino „tik istorikai ir istorijos mylėtojai“. Kitas tekstas „Apie perkeltosios tėvynės paieškas. Lenkai daugiakultūriame Berlyne“ buvo parengtas daug dėmesio sulaukusiai parodai „Mes berlyniečiai!“ (*My, berlińczycy! Wir Berliner!*), kurią 2008 m. surengė Roberto Trabos vadovaujamas Tyrimų centras; jį galima perskaityti ir dvikalbiame parodos kataloge. Čia autorius nagrinėja žinomo literatūros kritiko, žurnalisto ir knygų autoriaus Marcelio Reicho-Ranickio (kuris kaip Lenkijos pilietis ir žydas iki 1938 m. gyveno Berlyne ir 1958 m. vėl apsigyveno Vokietijoje) liudijimus ir parodo, kad šie liudijimai gali būti vertinami kaip penkių skirtingų asmenybių tapatybės manifestai. Todėl M. Reichas-Ranickis nenorėjo priskirti savęs vienam kažkuriam tapatybės tipui. Jis negalėjo būti „tik lenkas“, „tik žydas“, „tik vokiečių“ ir t. t. Remdamasis šiuo pavyzdžiu, R. Traba skatina savirefleksijas, „kas iš tiesų buvo lenkiškas berlynietis“.

R. Traba, kurio tyrimų esmė, kaip ir anksčiau, apima Rytų Europos mentalitetų istoriją, lenkų ir vokiečių pasienio teritorijas ir Rytų Prūsiją XIX–XX a., savo gausiuose, nors ir trumpuose, teks-

tuose parodo didelio masto dalykinę erudiciją ir įsitraukimą į istorijos ir metodologijos klausimų analizę. Straipsniai šioje knygoje ištiesai pasižymi atvirumu kitos pusės argumentams, taigi autorius čia lieka ištikimas savo ankstesniajam moto, kad istorija turi būti dialogo erdvė.

STREITIGKEITEN UM DIE GESCHICHTE IN POLEN

Ruth Leiserowitz

Deutsches Historisches Institut Warschau

Der polnische Historiker Robert Traba, Begründer der Allensteiner Kulturgemeinschaft „Borussia“, langjähriger Herausgeber der gleichnamigen Zeitschrift und jetzige Direktor des Zentrums für Historische Forschung Berlin legt hier einen Band vor, der in gewisser Weise als Fortsetzung seiner großen Forschungslinie und seiner früheren Publikationen „Land der tausend Grenzen“ und „Geschichte – ein Raum für den Dialog“¹ gesehen werden kann. Das Werk von 2009, dessen vollständiger Titel „Vergangenheit in der Gegenwart. Polnische Streitigkeiten um die Geschichte am Anfang des 21. Jahrhunderts“ lautet, versammelt 22 Skizzen des Autors, die sich allesamt mit der historischen Erinnerung in der Gesellschaft oder der Wirkmächtigkeit von Geschichte im öffentlichen Raum befassen. Einige dieser Texte wurden bereits früher in Periodika, wie in der „Borussia“ veröffentlicht, sind jedoch für diese Ausgabe noch einmal überarbeitet worden. Traba schreibt: „Ich habe mich bemüht, (mit Ausnahme eines älteren Textes) meine Erfahrungen der letzten 2–3 Jahre zusammenzufassen und sie in eine möglichst konsequente Narration zu fassen, mit der ich meinen Platz in der Landschaft der polnischen Geschichtsdebatten zu beschreiben versuche.“ Gerade in diesem Zeitraum ist jedoch der Autor jedoch nach Berlin gezogen, um dort das bereits erwähnte Zentrum zu leiten und so wird der Tenor eines Großteils der Beiträge von seiner Berliner Arbeit und den dortigen Erfahrungen geprägt und nicht so sehr von innerpolnischen Debatten.

Traba hat die Beiträge unter drei Überschriften gruppiert: „Geschichte als Politikum“, „Geschichte als Methode“ und „Geschichte als Studium des Zufalls“. Er eröffnet sein erstes Kapitel mit dem Text „Streit um Geschichte“, in dem er sich zu den Diskussionen um „Geschichtspolitik“ äußert, die zwischen 2004 und 2007 in Polen stattfanden. Er merkt an, dass es in jenem Zeitraum nicht zu kritischen Selbstreflexionen über diese gekommen sei. Einerseits werde man zur „Affirmation der Nationalgeschichte“ genötigt, andererseits stelle man die „Wirklichkeit“ schwarz-weiß dar. Er spricht von einer „warschauzentrierten Perspektive“ in dieser neuen Geschichtspolitik, erwähnt in diesem Zusammenhang das bekannte und einzig auf Drittmittel angewiesene Geschichtsprojekt KARTA, das immer wieder von Existenzsorgen bedroht war und ist und schlussfolgert: „Dadurch, dass KARTA den offensichtlichen Luxus einer staatsfinanzierten Einrichtung verloren hat, konnte es Unabhängigkeit erreichen und hatte die Möglichkeit, eine eigene Geschichtsversion zu kreieren.“ Zum Schluss verweist Traba auf die bereits jahrzehntelange Arbeit der Deutsch-Polnischen Schulbuchkommission und erhofft sich, dass es anhand des deutsch-polnischen Schulbuches „breite Diskussionen um den Platz der Geschichte im öffentlichen Raum geben“ möge. Von polnischen Rezensenten (Jakub Knyżewski, Maria Wojtczak) wurde besonders herausgestellt, dass in diesem Band Fragen nach dem Patriotismus und der Krise des Nationalstaates behandelt werden. Damit

¹ TRABA, R. *Kraina tysiąca granic: szkice o historii i pamięci*. Olsztyn, 2003; TRABA, R. *Historia – przestrzeń dialogu. Pamięci Jerzego Giedroycia i spadkobiercom spuścizny paryskiej*. Warszawa, 2006.

beziehen sie sich hauptsächlich auf den gerade besprochenen Beitrag. Dabei ist das thematische Spektrum wesentlich breiter.

Innerhalb des ersten Kapitels gehört der Text „Die Polyphonie der Erinnerung“ zu den besten Texten. Hier beginnt Traba seinen Text mit der Bemerkung, dass er Glück habe „dass die letzten Dutzend Jahren seines aktiven Lebens zu einer Melange historischer Forschung und bürgerlichen Engagements geraten sei, die in einem gewissen Maß eine neue Qualität im öffentlichen Leben Polens nach 1989 geschaffen habe. In dieser Hinsicht“, so setzt Traba fort, gehörten seine Überlegungen „eher zu dem Gebiet der „angewandten Geschichte“, die in den universitären Lehrverzeichnissen nicht verzeichnet sei.“ Er schildert aus seinen Berliner Kulturerlebnissen drei Beispiele „geteilter Geschichte“ (darunter eine Aufführung von Volker Schlöndorffs Film „Strajk – Die Heldin von Danzig“ – die er im Übrigen selbst organisiert hat) und zeigt auf, dass es hier nach einer Phase der Entdeckungen des „Gedächtnis der anderen“ Tendenzen für eine neue europäische Erinnerung gebe. Anschließend berichtet er von der unvergesslichen Erfahrung einer Reise nach Litauen, die ihn auch an die Ermordungsstätte Paneriai führte, wo vor 1990 ein Denkmal für alle Ermordeten stand und sich heute drei Denkmäler befinden: ein jüdisches, ein polnisches, ein litauisches. Daran knüpft er die Frage an, ob hier in Litauen stattdessen eine Rückkehr zum traditionellen nationalen Gedächtnis stattfinde. Der Autor schlägt vor, dass eine „Polyphonie der Erinnerung“ gepflegt werden sollte, und „Toleranz für die Erinnerung der „anderen“ gelernt werden müsse.

Im mittleren Kapitel „Geschichte als Methode“ setzt sich Traba mit der angewandten Geschichte auseinander; er schreibt u.a. über die „*lieux de mémoire*“ der deutsch-polnischen Beziehungen. Als dieser Text im Jahr 2006 in der ersten Version entstand, steckte das Projekt der „Deutsch-Polnischen Erinnerungsorte“, dieses bislang größten deutsch-polnischen Projekts im Bereich der Geisteswissenschaften noch in den Kinderschuhen. vier Bände in polnischer Sprache und fünf deutschsprachige sollen bis zum nächsten Jahr (2013) erschienen sein und in gewisser Hinsicht die Beziehungsgeschichte beider Nachbarländer illustrieren. Inzwischen liegt der erste Band (Bd. 3) „Parallelen“ vor. Anhand der Lektüre lässt sich die Genese dieses Vorhabens, in das 130 Autoren eingebunden wurde, sachkundig zurückverfolgen. In diesem Kapitel finden sich zahlreiche kürzere Texte, die für polnische Interessierte an deutscher Geschichte besonders instruktiv sind, wie beispielsweise ein Text über die Arbeiten von Jan Assmann und Golo Mann. Für Deutsche mag der Artikel über den Soziologen Stafan Czarnowski eine Entdeckung darstellen. In einem Beitrag: „Die andere Seite der Erinnerung. Historische Erfahrungen und ihre Erinnerung in Ostmitteleuropa“ kommt Traba noch einmal auf die ihm so wichtige europäische Dimension zurück und schreibt, dass er „im heutigen europäischen Dialog [...] viel mehr positive Entwicklungen [siehe – R. L.], aus der Sackgasse der konkurrierenden Erinnerung herauszukommen.“ Und er setzt fort: „In der großen Diskussion um das kollektive Gedächtnis, dessen Konstruktion und Erforschung sehe ich – trotz allem – die Chance für neue Forschungsmethoden und für Offenheit, dass Geschichte und Gedächtnis im öffentlichen Raum kreierte wird.“

Im letzten Kapitel „Geschichte als Studium des Zufalls“ widmet sich Traba u.a. der historischen Landschaft des Ermlandes, dass sich eben nicht als spezifisches Zentrum der östlichen Peripherie hervorgehoben hat und von dem „heute nur Historiker und Geschichtsliebhaber“ etwas wissen. Der darauffolgende Text: „Von der Suche nach dem ‘tragbaren Vaterland’. Die Polen im multikulturellen Berlin“ entstand zur vielbeachteten Ausstellung: „My, berlińczycy! Wir Berliner!“, die das Forschungszentrum unter Robert Trabas Leitung 2008 veranstaltete und der auch im zweisprachi-

gen Ausstellungskatalog nachzulesen ist. Hier untersucht er Selbstzeugnisse des bekannten Literaturkritikers, Journalisten und Buchautoren Marcel Reich-Ranicki (der als polnischer Bürger und Jude bis 1938 in Berlin lebte und seit 1958 wieder in Deutschland wohnt) und zeigt auf, dass diese Zeugnisse wie Erklärungen zur Identität von fünf verschiedenen Personen gewertet werden könnten. Dabei will Reich-Ranicki sich nicht einem unbedingten Identitätstyp zuordnen lassen. Er kann nicht „nur Pole“, nur Jude“, „nur Deutscher“ etc. sein. Anhand dieses Beispiels fordert Traba, dass man selbst reflektieren müsse, „wer wirklich ein polnischer Berliner sei“.

Traba, dessen Forschungsschwerpunkte sich nach wie vor mit der Mentalitätsgeschichte in Ostmitteleuropa, im deutsch-polnischen Grenzgebiet und in Ostpreußen im 19. und 20. Jahrhundert umreißen lassen, beweist in seinen zahlreichen eher kurzen Texten ein hohes Maß an Sachkenntnis, Engagement in historischen und methodischen Fragen. Die Beiträge sind durchwegs durch Offenheit für die Argumente der anderen Seite gekennzeichnet und so bleibt der Autor auch in diesem Band seinem früheren Motto, dass Geschichte ein Raum für den Dialog sein sollte, treu.

STEREOTIPŲ TYRIMAI VIDURIO RYTŲ EUROPOS PASIENIO REGIONUOSE

Akultūracija / asimilacija na pograniczach kulturowych Europy Środkowo-Wschodniej w XIX i XX wieku. Tom 1: Stereotypy i pamięć. Red. naukowa R. TRABA.

Warszawa: Wydawnictwo ISP PAN, 2009. – 296 [1] s. – ISBN 978-83-60580-37-0

Ruth Leiserowitz

Vokietijos istorijos institutas Varšuvoje

Recenzuojamas veikalas atsirado vykdant Folksvageno fondo (*Volkswagen Stiftung*) 2001–2007 m. paskelbtą ir finansuotą rėmimo iniciatyvą „Vienybė įvairovėje“. Ji funkcionavo kaip platforma įvairiems su Rytų Europos dabartimi susijusiems istoriniams tyrimams, pateiktiems tarptautinio bendradarbiavimo rėmuose, ir žadėjo „vystyti šios kultūrinės erdvės heterogeniškumo ir jos sąsajų ir santykių su likusia Europa gilesnį suvokimą“¹. Iniciatyva kilo siekiant atskleisti išsiplėtusios Europos pagrindus bei prielaidas ir sustiprinti vietinį mokslo pajėgumą. Straipsnių rinkinys pasirodė kaip dalis projekto, kuris buvo vykdomas Vokietijos istorijos institute Varšuvoje. Dėl to dauguma iš 16 šio rinkinio straipsnių autorių yra Lenkijos mokslininkai.

Įvade leidinio sudarytojas Robertas Traba konstatuoja, kad visuomenės Vidurio Rytų Europos pasieniuose dažniausiai palaikė ilgalaikius tarpkultūrinius kontaktus, keldamas klausimą apie veiksnius, kurie veda prie atsiribojimo procesų, apie abipusės komunikacijos procesus ir apie įtakas, kurias visiems pasienio regionų gyventojams daro asimiliavimosi didžiosiose grupėse tendencijos. Toliau jis kelia klausimą, ar tarpusavio kontaktai tarp grupių veda prie stereotipų susiformavimo, ar stereotipai atsiranda tik keičiantis abipusiais vaizdiniais, ir kas gi pagaliau „kuria“ neigiamus įvaizdžius?

Pirmojoje iš keturių straipsnių rinkinio dalių, pavadintoje „Stereotipas – Atmintis – Pasienio regionas“, be kita ko, parodyti sąryšiai tarp stereotipų bei įvairių ilgalaikių nacijos kūrimo procesų (Hubertas Orłowski) ir atskleisti stereotipizavimo mechanizmai (Hansas Henningas Hahnas). Antroji dalis, kurioje užsiimama stereotipizavimo mechanizmų panašumais ir skirtumais pasienio regionuose, apima lenkų ir ukrainiečių pasienio teritorijos vaizdavimą (Jarosławas Hrycakas), Lietuvos etninių grupių socialinės atminties kaitos po 1989 m. (Irena Šutinienė) klausimus. Čia nagrinėjami pasienio miestuose XX a. pirmojoje pusėje gyvenusių žydų įvaizdžiai (Delphinė Bechtel), XIX–XX a. sandūros stereotipai Poznanės provincijoje (Maria Wojtczak), aptariama kalbos kasdienybė istorinėje Aukštutinėje Silezijoje (Tomaszas Kamusella) ir galiausiai skiriama dėmesio nacijos kūrimo procesams Vakarų Prūsijoje (Ralphas Schattkowsky'is). Trečiojoje dalyje aptariami stereotipų institucionalizavimosi procesai, pvz., Prūsijos armijoje (Jensas Boyse-nas), Bažnyčioje Lemkijos (lenk. *Lemkowszczyzna*) regiono pavyzdžiu (Bernadetta Wójtowicz-Huber) ir evangelikų spaudoje (Jolanta Żyndul). Ketvirtojoje dalyje nagrinėjami konfliktai ir jų vaidmuo suvokiant kaimynus: iš pradžių apsvarstoma konfliktų konsteliacija kolektyvinėje atmintyje (Barbara Szacka), tuomet eina straipsnis apie vokiečių vaizdavimą Galicijoje revoliucingais 1830–1848 metais (Isabelė Röska-Rydel). Trečiąją dalį papildo straipsniai apie tai, kaip Lenkijos dvarininkai suvokė ukrainiečius (Kazimierz Karolczakas), ir konfliktų kupinų situacijų analizė

¹ Einheit in der Vielfalt? Grundlagen und Voraussetzungen eines erweiterten Europas [žiūrėta 2012-05-27]. Prieitis per internetą: <<http://www.volkswagenstiftung.de/foerderung/beendete-initiativen/einheit-in-der-vielfalt-grundlagen-und-voraussetzungen-eines-erweiterten-europas.html>>.

Aukštutinės Silezijos vietovėse Hindenburge ir Kenigshiutėje tarpukariu (Bernardas Linekas). Vien jau šis išvardijimas rodo, kad veikale iš skirtingų požiūrių yra aptariamas visų Lenkijos pasienių daugiabriauniškumas, o laikotarpių spektras irgi siekia visą XIX ir XX amžių. Hubertas Orłowski straipsnyje gana polemiškai klausia, kaip vystysis stereotipai trumpajame ar ilgajame XXI šimtmeityje, kuris, ko gero, gali tapti Europos Sąjungos šimtmečiu, ir nukreipia savo žvilgsnį į ateitį. Nors dauguma autorių koncentravosi į trumpus ikikarinio laikotarpio laiko tarpusnius, Jaroslavo Hrycako aptariamų stereotipų vaizdavimas lenkų ir ukrainiečių pasienyje apima daugiau kaip šimto metų itin permainingą ir įtampų kupiną laikotarpį, sociolingvistas Tomaszas Kamusella nagrinėja kalbinius pokyčius nuo 1989 m., įvardydamas, pvz., pirmąsias mišias vokiečių kalba, kurias laikė charizmatiškasis Silezijos vyskupas Alfonsas Nossolis, o lietuvių sociologė Irena Šutinienė netgi visiškai apsiriboja laikotarpiu nuo 1989 metų.

Tiems, kurie užsiima pasienio regionų klausimais, straipsnių rinkinys siūlo daugybę įdomių tyrinėjimų ir išvadų. Antai Delphine Bechtel daro apibendrinimą, kad pasienyje vyko tapatybių hibridizavimas arba kaitaliojimas, o pasienio regionas vaidino „palankios dirvos ankstyviesiems postmodernistiniams eksperimentams“ vaidmenį. Jaroslavas Hrycakas savo itin skaitytino teksto pabaigoje atkreipia dėmesį į tai, kad pakartojamumas buvo svarbus etninių stereotipų požymis. Svetimasis kiekvieną kartą turėdavo sugrįžti ta pačia forma. Barbara Szacka pabrėžė, kad etninių grupių praeities atminimas veda prie įsivėlimo į konfliktą: „Pasakojimas apie tai, kas įvyko, sužadina emocijas, kurios kursto konfliktą.“

Straipsniai tarpusavyje susieti gana laisvai. Savajame įvade Robertas Traba atkreipė dėmesį į tai, kad dar ne visuomet galima suprasti, „nuo ko prasideda stereotipai kultūrinių pasienių regionuose ir kokiais mechanizmais jie stabilizuojasi kaip atminties šablonai“. Tačiau jis atkreipė dėmesį ir į turtingas patirtis, kurios yra aprašomos, bei į spektro plotį, kuriame moksliskai analizuojamos šios pasienio situacijos – iš istorikų, literatūrologų, sociologų ir psichologų perspektyvos.

Apskritai čia turime reikalą su inovatyvia publikacija ir patraukliomis atskiromis studijomis. Jau yra anonsuotas antrasis šio veikalo tomas, skirtas vokiečių ir lenkų kaimynystei, kuriame straipsnius rašys čia aptartame tome išvardyti autoriai. Tai turėtų būti įdomu.

ERFORSCHUNG VON STEREOTYPEN IN DEN GRENZGEBIETEN OSTMITTELEUROPAS

Ruth Leiserowitz

Deutsches Historisches Institut Warschau

Der anzuzeigende Band entstand innerhalb der von der Volkswagen Stiftung für den Zeitraum 2001-2007 ausgerufenen und finanzierten Förderungsinitiative: „Einheit in der Vielfalt“. Diese fungierte als Plattform für vielfältige historische und gegenwartsbezogene Forschungen zum östlichen Europa im Rahmen internationaler Kooperationen geboten und beabsichtigte: „ein tieferes Verständnis für die Heterogenität dieses Kulturraums und für seine Bezüge und Verbindungen zum übrigen Europa zu entwickeln.“¹ Die Initiative wurde ins Leben gerufen, um Grundlagen und Voraussetzungen eines erweiterten Europas aufzuzeigen und auch die wissenschaftlichen Kapa-

¹ Einheit in der Vielfalt? Grundlagen und Voraussetzungen eines erweiterten Europas (Stand: 27.05.2012). URL: <<http://www.volkswagenstiftung.de/foerderung/beendete-initiativen/einheit-in-der-vielfalt-grundlagen-und-voraussetzungen-eines-erweiterten-europas.html>>

zitäten vor Ort zu stärken. Die Publikation entstand im Rahmen eines Projektes, das am Deutschen Historischen Institut in Warschau angesiedelt war. Die Mehrzahl der 16 Beiträger des Bandes sind demzufolge auch polnische Wissenschaftler.

In seiner Einleitung stellt der Herausgeber Robert Traba fest, dass die Gesellschaften an den Grenzen Ostmitteleuropas vorwiegend langlebige interkulturelle Kontakte unterhielten und fragt dann nach den Faktoren, die zu Abgrenzungsprozessen führten, nach Prozessen der gegenseitigen Kommunikation sowie den Einflüssen, die Assimilierungstendenzen der größeren Gruppen auf die gesamten Bewohnerschaft der Grenzgebiete hatte. Weiterhin möchte er gerne wissen, ob die Kontakte zwischen den Gruppen untereinander zur Herausbildung von Stereotypen führten oder ob sie einzig im Austausch der gegenseitigen Vorstellungen entstanden und wer eigentlich negative Bilder „produzierte“?

In dem ersten der insgesamt vier Abschnitte des Bandes werden unter der Überschrift „Stereotyp – Gedächtnis – Grenzgebiet“ u.a. Zusammenhänge zwischen Stereotypen der langen Dauer und verschiedener Nation-building-Prozesse (Hubert Orłowski) aufgezeigt wie auch Stereotypisierungsmechanismen (Hans-Henning Hahn). Der zweite Abschnitt, der sich mit Unterschieden und Ähnlichkeiten von Stereotypisierungsmechanismen in Grenzgebieten befasst, umfasst Fragen der Darstellung des polnisch-ukrainischen Grenzgebietes (Jarosław Hrycak), des Wandels des sozialen Gedächtnisses ethnischer Gruppen in Litauen in einem kurzen Zeitraum ab 1989 (Irena Šutinienė), geht auf Bilder von Juden in Grenzstädten für die erste Hälfte des 20. Jahrhunderts ein (Delphine Bechtel), auf Stereotype um die Jahrhundertwende in der Posener Provinz (Maria Wojtczak), behandelt dann den sprachlichen Alltag im historischen Oberschlesien (Tomasz Kamusella) und widmet sich schließlich Nationsbildungsprozessen in Westpreußen (Ralph Schattkowsky). Der dritte Abschnitt behandelt Institutionalisierungsprozesse von Stereotypen, wie beispielsweise in der preußischen Armee (Jens Boysen), in den Kirchen am Beispiel der Lemken (Bernadetta Wójtowicz-Huber) und der evangelischen Presse (Jolanta Żyndul). Der vierte Abschnitt schildert Konflikte und deren Rolle bei der Wahrnehmung der Nachbarn, wobei eingangs die Konstellation von Konflikten und kollektivem Gedächtnis (Barbara Szacka) erörtert wird und dann eine Darstellung über Deutsche in Galizien während der revolutionären Jahre 1830-1848 (Isabel Röskau-Rydel) folgt. Abgerundet wird dieser Abschnitt durch einen Beitrag über die Wahrnehmung der Ukrainer durch die polnischen Gutsbesitzer (Kazimierz Karolczak) und eine Analyse der konfliktreichen Situationen in den ober-schlesischen Orten Hindenburg und Königshütte während der Zwischenkriegszeit (Bernard Linek). Allein diese Aufzählung zeigt, dass eine Vielzahl von Facetten entlang aller polnischen Grenzen aus unterschiedlichen Gesichtspunkten beobachtet wurde, wobei das Gesamtspektrum auch über das ganze 19. und 20. Jahrhundert reicht. Hubert Orłowski fragt in seinem Beitrag eher polemisch, wie sich die Stereotypen im eher kurzen oder langen 21. Jahrhundert, das wohl das Jahrhundert der europäischen Union werden könnte, wohl entwickeln werden und richtet damit seinen Blick auf die Zukunft. Während die Mehrzahl der Autoren sich auf kürzere Vorkriegszeiträume konzentriert hat, umfasst die Darstellung der Stereotype an der polnisch-ukrainischen Grenze von Jarosław Hrycak einen über hundertjährigen sehr wechselhaften und spannungsreichen Zeitraum, geht der Soziolinguist Tomasz Kamusella auch auf die Sprachentwicklung ab 1989 ein, erwähnt beispielsweise die erste deutschsprachige Messe des charismatischen schlesischen Bischofs Alfons Nossol und die litauische Soziologin Irena Šutinienė hat ihre Untersuchung sogar gänzlich ab 1989 angesiedelt.

Für diejenigen, die sich mit Fragen von Grenzräumen beschäftigen, bietet der Sammelband eine ganze Reihe interessanter Untersuchungen und Schlussfolgerungen. So resümiert Delphine Bechtel, dass es an der Grenze eher zur Hybridisierung bzw. zur Verzahnung von Identitäten gekommen sei und das Grenzgebiet „einen Nährboden für frühe postmodernistische Experimente“ dargestellt habe. Jaroslaw Hrycak weist am Ende seiner sehr lesenswerten Darstellung darauf hin, dass die Wiederholbarkeit ein wichtiges Merkmal des ethnischen Stereotyps sei. Jedes Mal müsse der Fremde in der gleichen Gestalt wiederkehren. Barbara Szacka unterstreicht, dass die Erinnerung an das Vergangene die Ethnien dazu brächte, sich in Konflikte zu verstricken: „Die Erzählung von dem was geschehen ist, weckt Emotionen, die Konflikte entfachen.“

Die Beiträge stehen in einem eher lockeren Zusammenhang. Robert Traba hat in seiner Einleitung darauf hingewiesen, dass man noch immer nicht verstehen könne, „wie Stereotype an kulturellen Grenzgebieten entstünden und welche Mechanismen sie als Gedächtnismuster verstetigten.“ Hingewiesen hat er jedoch auf die reichhaltigen Erfahrungen, die geschildert werden und die große Bandbreite, in der diese Grenzsituationen wissenschaftlich analysiert wurden – aus dem Blickwinkel von Historikern, Literaturwissenschaftlern, Soziologen und auch Psychologen.

Insgesamt handelt es sich um einen innovative Publikation mit anregenden Einzelstudien. Ein zweiter Band zum Thema der deutsch-polnischen Nachbarschaft, mit einer Auswahl von in dem bereits besprochenen Band vertretenen Autoren ist avisiert. Man darf gespannt sein.

GDANSKO ATSTATYMAS POKARIU, ARBA NAUJAS MIESTAS SENAIŠ APDARAIŠ

FRIEDRICH, Jacek. *Neue Stadt in altem Gewand: Der Wiederaufbau Danzigs 1945-1960 (Visuelle Geschichtskultur, Bd. 4).* Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2010. – 276 S. – ISBN 978-3-412-20312-2

Vasilijus Safronovas
Klaipėdos universitetas

Šiandien Lietuvoje ir kitose šalyse (taip pat ir Lenkijoje) Gdansko senamiesčio atstatymas po Antrojo pasaulinio karo dažnai nurodomas mažų mažiausia kaip sektinas pagarbos kultūros paveldui pavyzdys. Toks įsitikinimas kvestionuojamas jau ne pirmą kartą, tačiau akivaizdu, kad recenzuojama studija tokį kvestionavimą stato ant kokybiškai naujų pagrindų. 2010 m. paskelbta Jaceko Friedricho knyga „Naujas miestas senais apdarais: Gdansko atstatymas 1945–1960 metais“ buvo išleista Vokietijoje ir Austrijoje veikiančios „Böhlau“ leidyklos nuo 2005 m. leidžiamoje serijoje „Vizualioji istorinė kultūra“, kuri skirta vizualinės kultūros, kolektyvinio atminimo ir istorijos politikos sąsajoms Vidurio Rytų ir Pietryčių Europoje atskleisti. Studijos autorius jau daugiau kaip 15 metų yra Gdansko universiteto Istorijos fakulteto Meno istorijos instituto mokslo darbuotojas ir direktoriaus pavaduotojas, tyrinėjantis Gdansko kultūros paveldą, ankstyvųjų naujųjų ir moderniųjų laikų architektūrą bei XIX–XX a. ideologijų įtaką miestų vizualizavimui. Šiomis temomis jis yra paskelbęs daugiau kaip 20 straipsnių lenkų, vokiečių ir anglų kalbomis, o recenzuojama knyga yra kiek perdirbta J. Friedricho dar 2000 m. Gdansko universitete apgintos daktaro disertacijos teksto versija, išversta į vokiečių kalbą.

Knygoje susikoncentruota iš esmės į vieną Gdansko miesto dalį – vadinamąjį Pagrindinį miestą (lenk. *Glówne Miasto*, vok. vadintą „Teisėtu miestu“, *Rechtstadt*). Taip buvo įvardijama centrinė Dancigo senojo miesto dalis, išsiskyrusi savo teisiniu statusu, mat jai apie 1227 m. buvo suteiktos Liubeko teisės ir joje nuo to laiko gyveno šiomis teisėmis disponavę vokiečių pirkliai. Knygoje į šią miesto dalį žiūrima architektūros tyrinėtojo ir istoriko akimis, tačiau keliant klausimus, kurie apima toli gražu ne vien tik architektūros istorijos, bet ir seno bei naujo suderinamumo istoriniame mieste ir tapatybės sferas.

Kaip žinoma, realiojo socializmo laikais Lenkijos valdžia didžiavosi ne tik „socializmo statybos“ laimėjimais, bet ir Antrojo pasaulinio karo pabaigoje sugriautų istorinių miestų, ypač Varšuvos, Poznanės, Vroclavo ir Gdansko, atstatymu. Pokariu Gdansas tapo vienu iš tų Lenkijos miestų, kur klausimas, „kaip mes norėtume, kad miestas atrodytų“, buvo sprendžiamas jį atstatant. Tačiau, kaip įvade pažymi autorius, iš tiesų abejonės dėl to, ar Gdanske senoji miesto dalis buvo atstatyta tinkamai, keliamos jau penkis dešimtmečius. Savąją studiją autorius pradeda konstatuodamas, kad įsitikinimas, jog po karo Gdansas buvo atstatytas taip pat, kaip jis atrodė iki sugriovimo, tėra mitas. Be to, J. Friedrichas knygoje pažymi, kad Gdansko atstatymas šiandien tebesuvokiamas kaip vienas iš socialistinei Lenkijai pagarbą keliančių faktų, nors iš tiesų šis atstatymas turėjo tarnauti tuometinės valdžios interesams ir buvo vykdomas siekiant polonizuoti miestą, suartinti jo naujuosius gyventojus su gyvenamąja aplinka, o pastarąją priartinti prie Lenkijai įprastų modelių. Taigi, kaip nurodo autorius studijos įvade, jį labiausiai domino du su šiuo atstatymu susiję aspektai – politinis ir mentaliteto kaitos. Kitaip tariant, knygoje J. Friedrichas gilinosi į kelis klausimus.

Pirma, jam rūpėjo, kaip propagandiškai buvo vaizduojamas atstatymas ir kokią įtaką to laikotarpio modernistinės architektūros sampratos, pajungtos socialistinio realizmo dogmoms, turėjo miesto vizualizavimui. Antra, jis kėlė klausimą, kokie mentaliteto kaitos veiksniai subrandino atstatymo idėją ir kokią įtaką šis procesas darė Gdansko miesto, pokariu apgyvendinto naujakuriais, pasisavinimui. Be to, autorių šioje monografijoje domino ir taikomasis paminklosauginis aspektas, t. y. kaip, pokariu atstatant Gdanską, buvo suderintos dvi esminės, bet, autoriaus manymu, viena kitai prieštaraujančios atstatymo traktuotės – istoriškumo ir kūrybingumo.

Dėstomąją šios knygos dalį pradeda du įvardiniai laikytini skyriai. Pirmajame „Gdanskas po karo. Vietovės pasisavinimas“ autorius nurodo, kad literatūroje vyraujantis karo metu padarytų materialių nuostolių Pagrindiniame mieste įvertinimas yra 90 %, tačiau kelia klausimą dėl duomenų, apibūdinančių sugriovimo mastus, specifikos ir patikimumo. Čia nurodoma, kad sugriovimams turėjo įtakos ne tik karo veiksmai, bet ir pokarinė nepriežiūra, dėl kurios, pvz., daug pastatų sugriuvo per 1945–1946 m. sandūros audras. J. Friedrichas teigia, kad į sprendimus atstatyti Gdansko Pagrindinį miestą reikia žiūrėti kitų šio miesto pasisavinimo reiškinių – miesto apgyvendinimo naujakuriais ir likusių vokiečių iškeldinimo, toponimikos keitimo, naujų Lenkijos kultūros institucijų kūrimosi Gdanske, Katalikų bažnyčios padėties stiprinimo ir netgi skatinimo apstatyti namus „lenkiškais“ baldais – kontekste.

Antrajame įvardiniame skyriuje „Diskusija apie atstatymą“ autorius parodo, kad atstatymo galimybės buvo svarstomos jau pirmuosiuose Gdansko sugriovimų aprašymuose: vienas pasiūlymų buvo Gdansko neatstatinėti, nes tai buvęs vokiškas miestas, o vokiečiai sugriovė Lenkijos miestus, tačiau būta ir kito pasiūlymo – elgtis su sugriovimais paminklosauginiu požiūriu, su perspektyva tai, kas vokiška, polonizuoti, be to, išryškinant lenkiškuosius paveldo klodus. Tiesa, diskusijos turinys nebuvo vien nacionalinis, bet ir paminklosauginis, t. y. jau tuomet buvo keliamas klausimas, ar dera atstatyti tai, kas nebus tikra. Autorius čia išsamiai atskleidžia skirtingas pozicijas prieš ir už atstatymą bei diskusijoje skambėjusių argumentų turinį. Šią diskusiją, bent jau dėl Pagrindinio miesto, užbaigė 1947–1948 m. priimti sprendimai: Gdanske vykusios Lenkijos paminklosaugininkų konferencijos pasisakymas už atstatymą, senojo miesto teritorijos paskelbimas kultūros paminklu, 1948 m. pradėti pirminiai apsaugos (konservavimo) darbai ir galiausiai 1948 m. pabaigoje priimtas Lenkijos vyriausybės sprendimas, kuris, tiesa, archyvuose iki šiol nėra rastas.

Didžiausiu šios studijos privalumu laikyčiau tai, kad penkiuose tolesniuose knygos skyriuose yra parodyta santykio su senąja urbanistine erdve Gdanske įvairovė, iš esmės bandant pasakyti, kad netgi Pagrindiniame mieste nebuvo vieno pavyzdžio, kuris galėtų visai teritorijai. Kitaip tariant, pats atstatymas buvo suvokiamas nevienodai. Siekį tai atskleisti J. Friedrichas įgyvendino kiekviename iš minėtų penkių skyrių centruodamasis į vis kitą Pagrindinio miesto gatvę. Šios Gdansko dalies atstatymo daugiaprasmiškumą liudija jau patys skyrių pavadinimai: „Šunų gatvelė, arba „Naujas miestas, nauji žmonės“, „Karališkasis kelias, arba socialistinio realizmo klausimas“, „Plačioji gatvelė, arba dvi koncepcijos Gdanskui atstatyti – „istorinė“ ir „kūrybinė“, „Prekiautojų gatvelė, arba istorijos pralaimėjimas“, „Teatras prie Anglių turgaus, arba modernio triumfas“.

Šiuose skyriuose konstatuojama, kad nepaisant bendrųjų principų laikytis senųjų gatvių raudonųjų linijų ir kvartalų struktūros, tik labai retais atvejais Gdansko Pagrindiniame mieste pastatai būdavo atkuriami tokie, kokie buvo. Daugeliu atvejų tai buvo „kūrybinis atstatymas“, kurio esmė – naujų istoriškai atrodančių pastatų, pritaikytų amžininkų reikmėms, statyba; kvartalų perplanavimas, užstatant juos palei perimetrą, o viduje paliekant plačius kiemus Pagrindinio miesto naujuosius namus apgyvendinusių naujakurių poreikiams. Maža to, parenkant šitaip atstatomų pastatų stilistiką, buvo orientuojamasi į tuos architektūros stilius, kurie vyravo laikotarpiu, kai Gdanskas priklausė Lenki-

jai, o ne Prūsijai ar Vokietijai. Todėl, pvz., Prūsijos valdymo Gdanske pradžioje klasicizmo stiliumi pastatytas teatro pastatas, apgriautas karo pabaigoje, taip ir nesulaukė atkūrimo. Nebuvo atstatomi ir kiti XIX a., t. y. Gdansko priklausomumo Prūsijai laikotarpiu, pastatyti administraciniai pastatai. Užtat dominavo aliuzijos į renesansą ir baroką. Autorius traktuoja Pagrindinio miesto atstatymą kaip jo polonizavimą ir analizuodamas naujai iškilusių namų eksterjero ir interjero dekoravimo kampaniją, vykdytą maždaug 1953–1955 metais. Santykio su autentiška ikikarine architektūra klausimas Gdansko Pagrindinio miesto atstatymo atveju aktualus ir tuo, kad nemažai namų, nenukentėjusių nuo karo, kaip konstatuoja J. Friedrichas, buvo sugriauta jau pokariu, tuo pat metu, kai kiti kvartalai buvo atstatomi, kartais todėl, kad netrukdytų eksponuoti atstatytųjų erdvių, o kartais todėl, kad buvo skiriama lėšų pastatams atstatyti, bet nebuvo finansuojamas pastatų renovavimas.

Pagrindinio miesto atstatymo ir santykio su istorine autentika esmę, anot autoriaus, iš esmės parodė keli pagrindiniai šio proceso metu kelti propagandiniai šūkių. Vienas jų deklaravo: „Atstatysime Gdanską gražesnę, nei jis kada nors buvo“, o kitas teigė Pagrindiniame mieste esant būtina statyti „socialistinio turinio ir nacionalinės formos“ pastatus. Tačiau seniausioji Gdansko dalis atstatymo metu buvo ne tik polonizuojama. Čia buvo aktualus ir dar vienas propagandinis šūkis, teigęs, kad „liaudis kraustosi į miesto centrą“.

Daugiausia 3-iajame knygos skyriuje analizuodamas propagandinį atstatymo aktualizavimą, autorius teigia, kad šis atstatymas buvo vaizduojamas tarytum socialinio teisingumo įgyvendinimas. Neatsitiktinai Pagrindinio miesto atstatymą vykdė „Darbininkų gyvenviečių statybos direkcija“, o namai buvo statomi daugiausia uosto ir laivų statyklų darbininkams, kurie pokariu atvyko į Gdanską. Centrinis miesto kvartalas, kadaise kupinas verslo ir apgyvendintas daugiausia buržuazijos, buvo atstatytas kaip darbininkų gyvenamasis kvartalas, o tai propagandistams leido vaizduoti, kas yra naujasis miesto šeimininkas. Tiesa, propagandiniai vaizdiniai apie džiūgaujantčius darbininkus, gavusius butą naujuose namuose, konfrontavo su realybe – dujos, centrinis šildymas ir kiti patogumai į naujuosius namus būdavo įvedami jau po to, kai juose tekdavo pragyventi vieną ar netgi kelias žiemas. Gdansko atstatymas buvo naudojamas ir siekiant įtvirtinti kaip sektinus pavyzdžius tarybinės ideologijos dogmas, tokias kaip „tautų draugystė“ (esą pažangiausia pasaulyje kolektyvinio darbo technika buvo perimta iš TSRS darbininkų), ar darbo kultą (atstatymo planų viršijimas, darbas žiemą, moterys statybose, pasiaukojimas bendram reikalui). Atskiros gatvės naujajame Pagrindiniame mieste buvo skirtos specialiai socialistinėms ceremonijoms. Namai valstybinės nuosavybės sąlygomis buvo planuojami kaip kolektyvinė gyvenvietė, be privačių sklypų, su bendrais kiemais ir bendrais darželiais, mokyklomis ir t. t. Be to, prie pat Pagrindinio miesto kaip tam tikras jo tęsinys ir antitezė jam turėjo iškilti privalomi kiekvieno proletariato valstybių miesto elementai – kultūros namai ir miesto deputatų tarybos pastatas.

Trumpai tariant, J. Friedrichas šioje studijoje nuodugniai atskleidžia tiek propagandinę, tiek ir paminklosauginę Gdansko Pagrindinio miesto atstatymo pusę, arba tai, ką dar 1953 m. pripažino amžininkai, teigė, kad Gdansko atstatymas iš tiesų buvo ne kas kita, o „bandymų laboratorija miesto planuotojams, architektams ir paminklosaugininkams“ (p. 219).

Diskutuoti būtų galima dėl J. Friedricho išvedamų sąsajų tarp socialistinio realizmo ir Gdansko atstatymo laikotarpio. Aiškindamas, kodėl 1960 metus pasirinko galutinę tyrimą ribojančia data, autorius nutiesė paralelę tarp to, kad tuo metu buvo baigtas įgyvendinti Gdansko Pagrindinio miesto atstatymo projektas, ir to, kad architektūrinuose sprendiniuose vyravusią socialistinio realizmo madą pakeitė modernistinis stilius. Anot J. Friedricho, tai susiję su nauja mentaline tradicijos ir modernumo santykio samprata, kuri buvo paskatinta... garsiosios 1954 m. Nikitos Chruščiovo kalbos, padariusios poveikį Lenkijos architektams (p. 12, 226–230).

Mano nuomone, šioje vietoje autorius pernelyg supaprastino savąjį aiškinimą, sureikšmindamas socialistinio realizmo įtaką ir netgi apribodamas jo dominavimo Lenkijos architektūroje pradžios ir pabaigos datas direktyvomis (p. 114, 227–228). 4-ajame studijos skyriuje sąryšis tarp atstatymo ir socialistinio realizmo atskleidžiamas ne itin įtikinamai, o vienoje vietoje ir pats autorius pripažįsta, kad Gdansko atstatymo projektas „atrodo turintis nedaug ką bendro su socialistiniu realizmu“ (p. 58). Tačiau beveik knygos pabaigoje jis daro štai tokią išvadą: „nusigręžimas nuo socialistinio realizmo – šio specifinio istorizmo, nepaisant visų prieštaravimų, skatinusių Gdansko rekonstrukciją istorine forma – ir tuo pat metu vykęs pokrypis pragmatizmo, taupumo link, galiausiai sukėlęs modernizmą, prasidėjęs apytiksliai nuo 1956 m., lydėjo mintį, kad istorinio miesto atstatymas turi būti laikomas baigtu“ (p. 233). Kelčiau klausimą, kaip ši priklausomumo nuo socialistinio realizmo ir naujų madų architektūroje tezė dera su įvade autoriaus pareikštu prieštaravimu kartais pasitaikančioms nuomonėms, esą atstatyti Gdanską nusprendė Lenkijos valdžia, ir tas sprendimas turėjo maža bendro su pačių naujakurių gdanskiečių troškimais? Kitaip tariant, įvade J. Friedrichas teigia, kad 5-ajame dešimtmetyje didelę įtaką centrinės valdžios sprendimui finansuoti Gdansko istorinio centro atstatymą padarė būtent vietinių gyventojų spaudimas (p. 14), tačiau atstatymo pabaigą jau apriboja architektūros stilių kaitos tendencijomis. Manychiau, tai rodo, kad autoriaus siekis atskleisti mentalinę atstatymo pusę, t. y. susieti šį atstatymą su konkrečiais žmonių įsivaizdavimais ir lūkesčiais, knygoje mažų mažiausiai nebaigtas įgyvendinti.

Kita pastaba, kurią provokuoja darbas, yra susijusi su J. Friedricho naudojamais šaltiniais. Sprendžiant iš įvado, atsiminimai, užfiksuoti liudininkų arba paties autoriaus pokalbių su liudininkais metu, jo studijoje vaidina lygiavertį vaidmenį gausiems periodiniams, archyviniais ir ikonografiniams šaltiniams, naudotiems rengiant studiją. Tačiau kai kuriose jos vietose, pvz., 4-ojo skyriaus 2-ajame poskyryje, kuriame aptariamas pastatų tapybinis ir plastinis dekoravimas, autorius, mano galva, pernelyg nekritiškai remiasi atsiminimais ir jų pagrindu kažką teigia. Toks „leidimas šaltiniams (šiuo atveju liudininkams) kalbėti patiems už save“ pagyvina tekstą, tačiau liudijimų patikimumas lieka neaiškus.

Galiausiai šiokių tokių studijos trūkumu laikyčiau ir tai, kad joje esama pateikimo mikro- ir makrolygmenimis proporcionalumo nebaigtumo. Mano galva, knygoje vietomis yra pernelyg leidžiamasi į smulkias detales, ir antra vertus, Gdanske vykę procesai pateikiami palyginti izoliuotai – neaptariant platesnio konteksto, nors palyginimų su Varšuva šen bei ten prasprūsta.

Apibendrinant galima konstatuoti, kad nepaisant fakto, jog autoriaus pasirinkta tema nėra visai nauja (Gdansko, Elbingo ir kitų miestų atstatymo atvejai jau buvo sulaukę istoriografinių interpretacijų¹), autoriaus prieš dešimtmetį atlikto tyrimo paskelbimas vokiečių kalba ištiesai (kai kurios dalys jau buvo publikuotos) neabejotinai vertintinas teigiamai, mat ši studija Gdansko pavyzdžiu nepaprastai detaliai atskleidžia daugeliui Europos miestų po Antrojo pasaulinio karo charakteringas paminkloaugines diskusijas, senamiesčių atstatymo praktiką ir jų propagandinę potekstę. Ji parodo, kad Gdansko atstatymo apmąstymas vyko ir tebevyksta pačiame Gdanske, o studijos paskelbimas vokiečių kalba, kaip jau yra konstatavę kiti šios knygos recenzentai², įgalina Lenkijoje vykstančias, bet už jos ribų dažnai nežinomas diskusijas perkelti į platesnį lygmenį.

¹ P.vz., žr.: *Mare Balticum 1999: Kulturelles Erbe und regionale Identität im Ostseeraum*. Hrsg. von J. HACKMANN, M. THOEMMES. Lübeck-Travemünde, 1999.

² Plg. Beatės Störtkuhl recenziją [žiūrėta 2012-06-15]. Prieitis per internetą: <<http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2012-1-228>>. Kitas šio veikalo recenzijas yra paskelbę Katja Bernhardt (*Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 2011, Bd. 60, Hf. 3, S. 449-451) ir Peter Polak-Springer (*Journal of Modern History*, 2012, Vol. 84, Issue 2, pp. 526-529).

AKTUALUS VEIKALAS APIE ŽYDŲ BENDRUOMENĖS ISTORIJĄ RYTŲ PRŪSIJOS IR LIETUVOS PARIBIO REGIONE

LEISEROWITZ, Ruth. *Sabbatleuchter und Kriegerverein. Juden in der ostpreußisch-litauischen Grenzregion 1812-1942* (Einzelveröffentlichungen des Deutschen Historischen Institut Warschau, Bd. 24). Osnabrück: Fibre Verlag, 2010. – 463 S. – ISBN 978-3-938400-59-3

Hektoras Vitkus

Klaipėdos universitetas

2010-aisiais pasirodžiusi istorikės Ruth Leiserowitz monografija „Šabo žvakė ir karo veteranų draugija. Žydai Rytprūsių ir Lietuvos pasienio regione 1812–1942 metais“ neabejotinai nusipelnė įdėmaus Lietuvos istorikų įvertinimo. Juolab kad netrukus dienos šviesą turėtų išvysti šios knygos vertimas į lietuvių kalbą. Tačiau ne tik tai lemia recenzuojamos monografijos, parengtos 2007 m. Humboldtų universitete apginto habilitacinio darbo pagrindu, aktualumą. Pirma, pastaroji knyga reprezentuoja ankstesnius R. Leiserowitz tyrimus¹, kurie yra (arba turėtų būti) gana gerai žinomi ir Lietuvos mokslininkams. Svarbu pabrėžti, kad monografijos dėstomojoje dalyje atsiskleidžia autorės ilgamečių tyrimų etapai, kurie knygoje perteikiami kaip specifiniams analizuojamos problematikos aspektams subordinuoti moksliniai tekstai, realizuojantys pagrindinę mokslinės monografijos idėją – žydų bendruomenės istoriją Rytų Prūsijos ir Lietuvos pasienio (paribio) regione atskleisti per pasienio, kaip transnacionalinės (*Transnationalität*) erdvės, kontekstą. Antra – ir tai svarbiausia – knygoje stengiamasi atskleisti minėtame regione XVIII a. – XX a. viduryje gyvavusio žydų sociumo

¹ Aptariamoje monografijoje, nagrinėjamos tematikos požiūriu, išskirtini šie svarbiausi R. Leiserowitz tyrimai: LEISEROWITZ, R. Memelgebiet. In *Das „Großdeutsche Reich“ und die Juden. Nationalsozialistische Verfolgung in den „angegliederten“ Gebieten* (Wissenschaftliche Reihe des Fritz Bauer Instituts, Bd. 17). Hrsg. von W. GRUNER, J. OSTERLOH. Frankfurt a. M., 2010, S. 175-198; LEISEROWITZ, R. To Go To or Through Prussia? Litvak Migratory Decisions in the Second Half of the Nineteenth Century and Their Consequences. *Jewish Culture and History*, 2009, Vol. 11, No. 1&2, pp. 229-239; LEISEROWITZ, R. Eine Grenze aus jüdischer Perspektive. Entwicklungen an der preußischen Peripherie. In *Makom. Orte und Räume im Judentum: Real. Abstrakt. Imaginär*. Hrsg. von M. KÜMPER et al. Hildesheim, 2007, S. 65-73; LEISEROWITZ, R. Tilsit – Die Rückkehr der Perspektiven: in memoriam Isaak Rutman. In *Die Aneignung fremder Vergangenheiten in Nordosteuropa am Beispiel plurikultureller Städte (20. Jahrhundert)* (Nordost-Archiv, Bd. XV/ 2006). Hrsg. von Th. SERRIER. Lüneburg, 2007, S. 134-147; LEISEROWITZ, R. Grenzregion als Grauzone. Heydekrug: eine Stadt an der Peripherie Ostpreußens. In *Vorposten des Reichs? Ostpreußen 1933 bis 1945*. Hrsg. von Ch. PLETZING. München, 2006, S. 129-159; LEISEROWITZ, R. The Traders of Wystiten: The Border as a Modernization Factor for Litvaks in Transnational Space in 19th Century. In *Central and East European Jews at the Crossroads of tradition and Modernity*. Ed. by J. ŠIAUČIŪNAITĖ-VERBICKIENĖ, L. LEMPRTIENĖ. Vilnius, 2006, pp. 319-331; LEISEROWITZ, R. Schmuggel als Lebensform an der Grenze. In *Grenzen. Gesellschaftliche Konstitutionen und Transfigurationen* (Europäische Schriften der Adalbert-Stiftung-Krefeld, Bd. 1). Hrsg. von H. HECKER. Essen, 2006, S. 103-114; LEISEROWITZ, R. Juden in Ostpreußen: Auf den Spuren der Familie Berlowitz. In *Kulturlandschaft. Ost- und Westpreußen*. Potsdam, 2005, S. 119-132; LEISEROWITZ, R. „Naujas pasaulis“. Modernizacijos pasekmės Rytų Prūsijoje. In *Kultūriniai saitai abipus Nemuno: Mažosios Lietuvos reiksmė Didžiąjai Lietuvai spaudos draudimo metais (1864–1904)* (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, t. X). Sud. S. POCYTĖ, R. SLIUŽINSKAS. Klaipėda, 2004, p. 36–39; LEISEROWITZ, R. Schmuggel als Lebensform an der Grenze. Einblicke in Grenzwelten des 19. Jahrhunderts. In *Ibid*, p. 70–78; LEISEROWITZ, R. Die Illusion der transmigratorischen Existenz. Juden im Memel des 20. Jahrhunderts. In *Im Wandel der Zeiten: Die Stadt Memel im 20. Jahrhundert* (Nordost-Archiv, X/2001). Hrsg. von J. TAUBER. Lüneburg, 2002, S. 307-336; LEISEROWITZ, R. Die positive Grenzerfahrung. Jüdische Lebensläufe aus dem preußisch-litauischen Grenzgebiet. In *Symbiose und Traditionsbruch: deutsch-jüdische Wechselbeziehungen in Ostmittel- und Südosteuropa (19. und 20. Jahrhundert)*. Hrsg. von H. HECKER, W. ENGEL. Essen, 2003, S. 111-121.

kolektyvinės tapatybės dvilypumą, kuris galėjo varijuoti nuo religinio (judaistinio) tradicionalizmo iki imperinio (tiek Vokietijos, tiek ir Rusijos) patriotizmo. Akivaizdu, kad pastarasis aspektas yra esminė recenzuojamos monografijos ašis, savitu semantiniu būdu perteikta ir veikalo pavadinimu. Neabejotina, kad šabo žvakės (*Sabbatleuchter*) ir karo veteranų draugijos (*Kriegerverein*) metaforos atskleidžia žydų bendruomenės sanklodos buvusioje Rytų Prūsijos ir Lietuvos tarpuerdvėje sudėtingumą. Ir trečia, rengiant monografiją buvo susidurta su neišvengiamomis kitų Rytų Prūsijos ir Lietuvos pasienio regiono gyventojų grupių (lietuvių, vokiečių, lenkų, rusų, romų) kolektyvinių tapatumų poveikio žydų bendruomenės mentaliteto kaitai atskleidimo problemomis. Lemiant pastarajai aplinkybei, monografijoje žydų bendruomenė nėra interpretuojama kaip konservatyvi, rigidiška ar sociokultūriškai nelanksti grupė (kaip žinoma, Lietuvos istoriografijoje minėtasis požiūris yra dominuojantis). Atvirksčiai, autorės nuomone, būtent Rytų Prūsijos ir Lietuvos paribyje susiformavusi žydų bendruomenė tapo moderniausia etnine grupe, nes XIX a. pr. – XX a. pirmosios pusės laikotarpiu ji patyrė bene ryškiausias (lyginant su kitomis etninėmis grupėmis) socialinės sanklodos, gyvenimo būdo ir kolektyvinės tapatybės transformacijas. Šis aspektas dar yra netyrinėtas, todėl, R. Leiserowitz teigimu, svarbiausias motyvas rašyti knygą buvo prisiimtas iššūkis atkreipti mokslo visuomenės dėmesį į Rytprūsių ir Lietuvos pasienio regione XIX a. pradžioje įsikūrusios ir 1942 m. visiškai sunaikintos gyventojų grupės – Rytprūsių žydų – istoriją, atskleidžiant problematiką, kuri iki šiol tebėra mokslinių tyrimų periferijoje (p. 9). Tad šiuo veikalu bene pirmą kartą istoriografijoje bandyta išsamiai nušviesti kone 130 metų trukmės žydų istoriją Rytprūsių ir Lietuvos paribio regione, remiantis ne tik istorinės, bet ir kultūrinės regionalistikos perspektyvomis. Monografijoje plačiai remtasi svarbia, iki šiol mažai tenaudota archyvinių, memuaristinių, periodinės spaudos bei vaizdinių šaltinių medžiaga. Nemažai naudotasi ir kitų mokslo sričių (sociologijos, filosofijos, kultūrologijos) įdirbiu, leidusiu konceptualizuoti teorinius arba empirinius studijoje nagrinėjamos temos aspektus. Ypač vertinga tai, jog knygoje šaltinio funkciją atlieka integruota ir interpretuota informacija, gauta taikant interviu metodą. Tokia šaltinių imtis leido pateikti ganėtinai išsamią žydų sociumo sanklodos buvusiame Rytų Prūsijos ir Lietuvos pasienyje rekonstrukciją.

Aptariamą knygą sudaro pratarmė, įvadas, 15 dėstymo dalių (14 jų suskaidytos į smulkesnius skyrius), baigiamasis žodis, priedų skyrius (jį sudaro žemėlapiai, santrumpų sąrašas, statistinės ir genealoginės lentelės, šaltinių ir literatūros sąrašas bei iliustracijų sąrašas), asmenvardžių ir vietovardžių registrai. Pažymėtina gerai parengta monografijos struktūra. Kiekvienas dėstymo skyrius skirtas ne tik chronologinei, bet ir probleminei žydų bendruomenės sanklodos Prūsijos ir Lietuvos paribio regione atskirų aspektų analizei. Monografijos turinys rodo, kad autorė ne tik išsamiai susistemino medžiagą, bet ir įdėmiai apgalvojo veikalo struktūrą. Tyrimas monografijoje pradedamas Prūsijos karalystės ir Rusijos imperijos paribio regiono susiformavimo XIX a. pr. apžvalga, supažindinančia su nagrinėjamos problematikos aktualumu bei ištirtumo mastais, ir nuosekliai užbaigiamas holokausto įvykių Rytų Prūsijoje ir Vermachto užimtose Lietuvos paribio vietovėse analize. Tačiau didžiausią dėmesį R. Leiserowitz skiria regiono žydų bendrijos sanklodą XIX a. – XX a. pr. nulėmusiems politiniams, socialiniams, ekonominiams ir kultūriniais lūžiams (pilietinė emancipacija, socioekonominė modernizacija, mobilizacija, nacionalizmas), todėl juos atskleidžiančios knygos dalys išsiskiria analizės išsamumu ir dėstymo nuoseklumu. Manytina, sunku būtų sugalvoti detalesnę Rytprūsių ir Lietuvos erdvinio sąlyčio problematikai skirtos knygos sudėtį. Jos negadina net ir iš pirmo žvilgsnio abejotinu galintis pasirodyti sprendimas išvadas pateikti kiekvieno knygos skyriaus pabaigoje, patį veikalą baigiant tik baigiamosiomis pastabomis, kurios galėtų būti vertinamos kaip įžvalgos, projektuojamos tolesniems autorės ir kitų tyrinėtojų darbams.

Daugelis R. Leiserowitz monografijoje pateiktų išvalgų yra artimos kultūrinei regionistikai. Šiuo požiūriu nesunku suvokti, kodėl knygoje Rytų Prūsijos ir Lietuvos teritorinės ir kultūrinės sąveikos problematikos centriniu aspektu pasirinkta žydų bendrijos sociokultūrinė kaita. Tokį pasirinkimą, manytina, lėmė keletas esminių dalykų. Kaip pažymi pati knygos autorė, žydų bendruomenės abiejose pasienio regiono srityse pradėjo kurtis XVIII a., ir tai dažniausiai buvo litvakų naujakurių grupės. Nors žydai nebuvo dominuojanti gyventojų grupė, tačiau būtent jų gyvenamosios būdas ir ekonominė veikla labiausiai nulėmė regiono amatų ir prekybos verslų infrastruktūros išvystymą. Paribio regione įsikūrusiems žydams pasienio kontaktai buvo svarbiausias veiksnys, lėmęs jų ekonominę situaciją, socialinius, kultūrinius bei dvasinius ryšius su kitoje regiono dalyje gyvenusiais giminaičiais ir verslo partneriais. 1812 m. paskelbus Tolerancijos ediktą, Rytų Prūsijos miesteliuose kūrėsi vis daugiau litvakų, ir netrukus jų įtaka socialinėje regiono struktūroje bei kultūriniame kontekste tapo gana pastebima. Taip Rytų Prūsijos ir Lietuvos pasienio regione susikūrė esminės prielaidos formuotis žydiškajai erdvei. Kita vertus, R. Leiserowitz teigimu, pastarojo regiono sanklodai ypač reikšminga buvo tai, kad XIX a. jis funkcionavo kaip tam tikra tranzito erdvė (*Transitraum*), kurioje laikinai arba nuolatiniam gyvenimui įsikurdavo ne tik žydai, bet ir lietuviai, lenkai, vokiečiai bei rusai. Tai buvo esminė specifinės regiono gyventojų tapatybės, kurią autorė įvardija „transnacionaliniu mentalitetu“, formavimosi aplinkybė. R. Leiserowitz nuomone, būtent transnacionalumas, pasireiškiantis tam tikromis mentalinėmis atsineštų ir vietinių tradicijų bei gyvenamosios ypatybių derinimo praktikomis, buvo vienas esminių paribio regione įsikūrusių migrantų žydų kolektyvinės tapatybės bruožų. Todėl žydų sociumas Rytų Prūsijos ir Lietuvos pasienio regione formavosi kaip ambivalentiškos tapatybės grupė, galėjusi savo kultūrinėje terpėje absorbuoti net ir sunkiai suderinamus elementus.

Autorės teigimu, jos veikalą paskatino „iššūkis pranešimais, dokumentais, pasakojimais, fotografijomis ir šaltiniais rekonstruoti istoriją, turiniu užpildyti vieną iš jos „baltųjų dėmių““ (p. 9). Vienas iškalbingiausių tokios iniciatyvos pavyzdžių galėtų būti paskutinis knygos skyrius, kuriame analizuojamos regione susiklosčiusios holokausto prielaidos (p. 380), nulemtos vietinių gyventojų santykio su okupaciniais režimais (nacionalsocialistiniu ir sovietiniu) konteksto. Ją autorė apibūdina kaip „dvigubos prievartos“ patirtį, tačiau taikliai konstatuoja, kad tam tikros paribio regiono gyventojų dalies dalyvavimas holokauste buvo nulemtas ne tik politinių ir nacionalsocializmo ideologijos indoktrinuotų antisemitinių motyvų, bet ir ekonominių siekių (pvz., bandymo praturtėti) bei afektinių reakcijų (pvz., žudymo kerštaujant) sąlygotų veikų (p. 387). Pastarajai problematikai atskleisti R. Leiserowitz pasitelkia ir lyginamosios prieigos įrankius. Šiuo požiūriu būtina pažymėti, kad autorė kelia lokaliniu holokausto eigos požiūriu aktualų masinių žudynių Jedvabnėje (Lenkija) ir Tilžės operatyvinio būrio nusikaltimų Vokietijos ir Lietuvos paribio srityse 1941 m. birželio–liepos mėnesiais koreliacijos klausimą. Autorės pateikta medžiaga leidžia susidaryti nuomonę, kad žydų pogromai ir jų prielaidų gretinimas su 1940–1941 m. okupacijos laikotarpiu patirtomis sovietinio režimo represijomis pirmosiomis Trečiojo Reicho ir Sovietų Sąjungos karo dienomis buvo ne tik Lietuvos, bet ir kitų (pvz., Lenkijos) paribio sričių reiškinys. Galima pažymėti, kad pastarasis aspektas kol kas stokoja konstruktyvesnių tyrimų, todėl R. Leiserowitz svarstomos prielaidos gali tapti akstiniu pradėti platesnius holokausto regioninės specifikos tyrimus.

Reikšminga, kad apžvelgiamoje monografijoje taikomi ir bendrieji, ir specialieji mokslinio tyrimo metodai: sisteminė analizė, dokumentų analizė, semantinė analizė ir turinio analizė (*content-analysis*). Knygoje plačiai naudojami kiekybiniai (gyventojų skaičiaus, gyvenimo trukmės) duomenys, todėl akivaizdu, kad autorė taikė ir statistinės analizės metodus. Tyrimo metodai taikyti

kompleksiškai ir sistemiškai, siejant juos vieną su kitu. Monografijoje analizuojama problematika chronologiškai yra padalyta į dvi fazes: 1) 1812–1885 m. laikotarpį, kurį autorė apibrėžia žydų (litvakų) įsikūrimo ir išvirtinimo Rytų Prūsijos ir Rusijos imperijos pasienio regione periodu, ir 2) 1886–1942 m. laikotarpį, kuris knygoje išskleidžiamas kaip pasienio (paribio) regiono gyventojų žydų socialinės emancipacijos, akulturacijos, pilietinio pripažinimo Vokietijos valstybėje ir visiško sunaikinimo periodas. Išskirtus chronologinius etapus, R. Leiserowitz teigimu, apibrėžia kokybiškai skirtingi, tačiau tarpusavyje susiję procesai: 1) pasienio žydų bendruomeninio tinklo susiformavimas, 2) sociokultūrinė modernizacija ir 3) įvairios migracijos, kaip jų pavyzdžius pateikiant po 1812 m. suintensyvėjusį litvakų kėlimąsi į šiaur rytines Prūsijos karalystės provincijas, nuo 1880 m. pab. Rytų Prūsijoje išaugusį emigrantų žydų iš Rusijos imperijos tranzitą į Amerikos valstybes bei po 1933 m. besitraukusiųjų nuo nacionalsocialistinio režimo žydų srautą. Autorės nuomone, minėti procesai vertintini kaip didžiausią įtaką žydų erdvės kaitai Rytų Prūsijos ir Lietuvos paribio srityse darę veiksniai (p. 19). Kita vertus, toks platus nagrinėjimų aspektų kiekis rodo, kad veikale neapsiribojama vien istorine faktų interpretacija, bet aprėpiama nemažai kitų – politinių, ekonominių, sociologinių ir kultūrologinių – momentų. Pastaroji tyrimo ypatybė lemia, kad monografijoje aptariami platesniam tyrinėtojų būriui tik iš dalies žinomi pasienio (paribio) regionų sociokultūrinės erdvės fenomenai: transnacionalumas (*Transnationalität*), transnacionalinis kolektyvinis tapatumas, tranzitinės erdvės (*Transitraum*) specifika, transmigrantai (*Transmigranten*), etc. Ir nors minėtų fenomenų atskleidimas knygoje stokoja išsamesnio teorinio konteksto, vis dėlto reikia tikėtis, kad tai taps orientyru būsimuose monografijos autorės darbuose.

Nors pati autorė to ir nenurodo, tačiau minėtosios tezės leidžia teigti, kad monografijoje remiamasi kultūrinės regionistikos prieigomis, kuriose orientuojamasi tiek į tapatumo regionų, tiek į bendrijos (-ų) sąveikos (-ų), tiek ir į istorinės aplinkos virsmo procesus². Ypač aktualu, kad autorė *regiono* sąvoką vartoja simboline – ne tik teritorinio vieneto, bet ir istorinės retrospektyvos bei sociokultūrinių santykių sąsajos – prasme, kas savo ruožtu leidžia daryti prielaidą, kad žydų bendruomenės kaitą pasienio (paribio) regione galėjo veikti ne tik ekonominės (pvz., pasienio prekyba) traukos, bet ir socialinio atostūmio (pvz., segregacija, kultūriniai stereotipai) veiksniai. Manytina, šiuo požiūriu monografijoje atskleidžiamas vienas atveju, kai tam tikrame regione įsikūrusios naujos gyventojų grupės gyvensena, veikla ir santykis su supančia aplinka pamažu lemia didesnius ar mažesnius viso regiono kultūrinės sanklodos pasikeitimus. Monografijoje ypač vertinga tai, kad minėtosios žydų bendruomenės veiklos sąlygotos regiono transformacijos yra analizuojamos stengiantis išryškinti tiek bendruosius dėsningumus, tiek ir lokalinių atvejų ypatybes. Pastarąjį aspektą R. Leiserowitz atskleidžia V, VIII, IX, X skyriuose, rekonstruodama žydų bendruomenių Tilžėje, Eitkūnuose, Kybartuose, Virbalyje, Klaipėdoje, Vištytyje, Šilutėje ir kitose vietovėse genezės eigą ir parodydama jų socialinės, ekonominės bei kultūrinės sanklodos unikalumą, atsiskleidusį ir grupinių tapatybių skirtumais (p. 103–119, 171–188, 189–219, 221–240). Todėl, autorės manymu, pasienio (paribio) reikšmę žydų bendruomenių sanklodai Rytų Prūsijos ir Lietuvos tarpuerdvėje reikėtų suvokti visų pirma kaip socialinį veiksnį ir tik paskui kaip teritorinį-geografinį veiksnį. Autorės nuomone, siena paribio gyventojams žydams buvo reikšminga ne tik kaip administracinė ir politinė riba, atskirianti valstybines teritorijas, bet ir kaip galimybė, leidusi užsiimti pelninga ekonomine veikla bei užsitikrinti tam tikrą socialinę padėtį (pvz., valstybės tarnautojo karjerą).

Kai kuriose recenzuojamos monografijos dalyse grįžtama prie ne tik pačios autorės, bet ir kitų tyrinėtojų ankstesniuose darbuose analizuotų aspektų. Ypač tai pasakytina apie knygos dalis, ku-

² KAČERAUSKAS, T. Kūrybos regionai tarp individo ir bendrijos. *Santalka: Filosofija, Komunikacija*, 2011, t. 19, Nr. 1, p. 56.

riose stengiamasi aptarti Rytų Prūsijos ir Lietuvos paribio regione susiformavusių žydų bendruomenių ekonominės veiklos ir socialinės sanklodos aspektus. Kita vertus, tai daroma verifikuojant ankstesnių tyrimų medžiagą, integruojant naujus duomenis, pateikiant naujas išvagas ir apibendrinimus. Todėl monografijoje susikryžiuoja keliamos problematikos požiūriu aktualios faktų interpretacijos, paremiančios naujas versijas ir apsvarstančios ankstesnių tyrimų rezultatus. Vertinga tai, kad R. Leiserowitz monografijoje keliamos ir verifikuojamos tezės pateikiamos kaip atviri klausimai, todėl galima tikėtis, kad pasirodžiusi knygos versija lietuvių kalba išprovokuos konstruktyvią mokslinę diskusiją. Šiuo požiūriu ypač imponuoja bene svarbiausias veikalo leitmotyvas – priminti, kad šiandien nebeegzistuojantis, tačiau XIX–XX a. pr. Prūsijos ir Rusijos imperijos paribyje plytėjęs regionas turėtų būti vertinamas kaip žydiška erdvė, ne tik besiribojusi su senąja *Lita*, kurioje nuo XIV a. pab. iki Trečiojo Reicho ir Sovietų Sąjungos karo gyveno *litvakais* įvardijami Lietuvos žydai, bet ir išsiskyrusi savita kultūrine tapatybe (p. 11). Jos sanklodą nulėmė tokie veiksniai kaip modernizacija, mobilizacija, migracija, nacionalizmas, transnacionalumas ir galiausiai nacionalsocialistinio režimo inspiruotas Galutinis sprendimas (p. 12). Ypač svarbus faktas yra tai, kad Rytų Prūsijos ir Lietuvos paribyje gyvenę žydai 1939–1941 m. tapo dviejų totalitarinių režimų aukomis, todėl jų istorinė patirtis išsiskiria ypač sudėtinga individualios ir kolektyvinės atminties konfigūracija. Kita vertus, žydų gyvenimą Rytų Prūsijos ir Lietuvos pasienio regione sąlygojo paribio sritims būdingos politinės, socialinės, ekonominės bei kultūrinės įtampos, kurios ilgainiui nulėmė žydų gyventojų grupių abiejose paribio teritorijose mentaliteto ir gyvenimosios ypatybes.

Kaip minėta, knygoje daugiausia dėmesio skiriama paribio regiono, kaip socialinio fenomeno, sampratai išskleisti. Todėl suprantama, kad veikale Rytų Prūsijos ir Lietuvos paribio žydų bendruomenių socialinės transformacijos dažniausiai siejamos su politiniais ir ekonominiais procesais. Tačiau ne mažiau svarbus ir kultūros antropologinis aktualizuojamo paribio regiono socialinių santykių lygmuo, kuriam R. Leiserowitz skiria nemažai dėmesio. Ši ypatybė leidžia teigti, kad pagrindinis monografijos leitmotyvas – žydų gyvenimo paribio regione istorinių lūžių kupinu laikotarpiu specifika – išskleidžiamas įvairiuose kontekstuose – nuo įprasto faktografinio iki kultūrologinio. Tad iš esmės autorės pateiktas tyrimas formuojasi dviejuose teoriniuose – istorinės regionistikos ir kultūros antropologijos – laukuose. Istorinės regionistikos aspektai monografijoje išdėstomi struktūrizuotu faktografiniu pasakojimu, o kultūros antropologijos problematikai artimi momentai knygoje atskleidžiami socialinių fenomenų analizės pagrindu. Ko gero, sėkmingiausiai pastaroji koncepcija yra realizuota X, XI, XIV monografijos skyriuose, atskleidžiančiuose žydų bendruomenių sociokultūrinės situacijos kaitos Rytų Prūsijos ir Rusijos imperijos pasienio vietovėse problematiką. Taip sukonstruotas tyrimas siūlo ne abstrahuotą teorinį naratyvą, bet konkrečių atvejų analize paremtą interpretaciją. Istoriografiniu požiūriu ne mažiau reikšmingas yra R. Leiserowitz keliamas klausimas dėl sienos faktoriaus reikšmės žydų situacijai Vokietijos ir Rusijos imperijose XIX a. 9-ajame dešimtmetyje. Autorė taikliai pažymi, kad dėl šiuo laikotarpiu tiek Vokietijos, tiek ir Rusijos imperijoje kilusios antisemitizmo bangos (diskriminuojančių administracinių potvarkių, pogromų) poveikis pasienio regione buvo silpnesnis, todėl ilgainiui tam tikroms žydų visuomenės grupėms (ypač toms, kurios dar laikėsi tradicinės gyvenimosios) galimybė išsikurti antisemitinių tendencijų požiūriu „ramesniuose“ pasienio miesteliuose ir gyvenvietėse tapo ypač patraukli.

Monografijos autorei pavyko pateikti įtaigų Rytų Prūsijos ir Rusijos imperijos paribio regiono gyvenusių žydų bendruomenių socialinės ir kultūrinės situacijos tyrimą, verčiantį kvestionuoti istoriografijoje nusistovėjusius stereotipus apie žydų „ekonominį veržlumą“. Šiuo požiūriu ypač iškalbingi X, XII, XIII ir XIV monografijos skyriai, kuriuose ne tik atskleidžiama žydų, kaip pa-

sienio ekonominio veiksnio, reikšmė, bet ir parodomas bendras žydų bendruomenių socialinės bei ekonominės situacijos paribio regione kontekstas, detalizuojant minėtus aspektus gausiais biografiniais siužetais. Jie iliustruoja sudėtingus, kartais neįveikiamus, žydų ekonominės veiklos sunkumus. Tad aptariamoje monografijoje pateikiami išsamūs politiniai, socialiniai ir kultūriniai žydų istorijos Rytprūsių ir Lietuvos paribio regione pjūviai, kurie sudėlioti taip, kad skaitytojui nesunku perprasti tam tikrais istoriniais laikotarpiais susiklosčiusios situacijos ypatumus. Monografijoje parodoma, kad visi joje analizuojami probleminiai aspektai yra svarbūs ir nėra nereikšmingų detalių. Kita vertus, autorė išvalgiai net nebando papasakoti visos Rytų Prūsijos ir Lietuvos paribio regione gyvenusių žydų istorijos. Analizės objektu pasirinktas socialinių, kultūrinių ir mentalinių lūžių kontekstas. R. Leiserowitz sėkmingai taiko ir prozopografinį metodą, pateikdama nemažai biografinės informacijos, padedančios atskleisti ne tik pavienių žmonių, bet ir socialinių grupių (šeimos, giminės, generacijos) situaciją skirtinguose istorinio laikotarpio ir erdvės kontekstuose.

Baigiant galima teigti, kad recenzuojama R. Leiserowitz monografija kol kas yra vienintelis mums žinomas išsamus žydų bendruomenės sanklodos Rytprūsių ir Lietuvos paribio regione tyrimas, išsiskiriantis griežta problemine orientacija ir naujomis interpretacijomis.

NAUJAS ŽVILGSNIS Į SENĄ PROBLEMĄ

RIECHMANN, Jens Hinrich. *Evangelische Kirche Altpreußens in den Abtretungsgebieten des Versailler Vertrags. Eine Untersuchung unter besonderer Berücksichtigung des Memellandes zwischen 1919 und 1938.* Nordhausen: Verlag Traugott Bautz, 2011. – 529 S. – ISBN 978-3-88309-665-0

Arūnas Baublys

Klaipėdos universitetas

Pirmojo pasaulinio karo pasekmės Vokietijai buvo ne tik dramatiškas pralaimėjimas, bet ir ženklaus teritoriniai nuostoliai, kuriuos įtvirtino Versalio taikos sutartis, pasirašyta 1919 m. birželio 28 d. Vokietijoje ši sutartis, ypač tarpukariu, buvo laikoma neteisinga ir gėdinga sutartimi, kurią siekė peržiūrėti visos bent kiek radikalesnės politinės jėgos. Revizionistinės Pirmojo pasaulinio karo rezultatų atžvilgiu tendencijos tapo terpe, kurioje sėkmingai išaugo ir politiškai subrendo nacizmo votis, atvedusi Antrojo pasaulinio karo pabaigoje Vokietiją į tokį politinį, ekonominį, socialinį ir kultūrinį krachą, kurio mastai pranoko Versalio sutarties rezultatus. Svarbiausias šio kracho padarinys buvo jau ne tik gerokai didesnių teritorijų, nei tai suponavo Versalio susitarimas, praradimas, bet milijonų vokiečių tautybės asmenų priverstinis iškraustymas iš tų teritorijų, kuriose ši tautinė grupė net nesudarė dominuojančios skaičiumi diasporos bei Vokietijos padalinimas tarp priešišku Rytų ir Vakarų politinių blokų įtakos sferų.

Tokios dramatiškos aplinkybės turėjo toli siekiančių pasekmių visai Vokietijos visuomenei. Viena iš jų buvo išties pokario kartų atminties transformacija, dėl kurios tiek vokiečių visuomenėje, tiek ir jos mokslo sferoje nerašytu gero skonio dalyku tapo nesidomėjimas Rytų ir Vidurio Europos teritorijoje buvusiu vokiečių ir Vokietijos kultūra, istorija ir dvasiniu paveldu bei jo įtaka šių kraštų kultūrai ir istorijai. Tradiciškai ši sritis liko išgintųjų asmenų susivienijimų tyrimų sritimi, kurios leitmotyvas buvo prarastos tėvynės ilgesys, jos (taip pat ir joje gyvenusių vokiečių) kultūros, ekonomikos, istorijos ir kitų sričių idealizavimas, pamatuotų ir tariamų nuoskaudų išryškiniimas. Tokioje terpėje gimę darbai pasižymėjo istorinių procesų kritiškumo, kritiško ir objektyvaus vertinimo stoka, jie buvo kupini hipertrofuoto jautrumo ir išankstinių nuostatų, formuojančių ir ugdančių negatyvų ir nepakantų požiūrį į viską, kas nevokiška.

Didžiausia problema tapo tai, kad ideologinių sienų ir takoskyrų atskirti tyrimai stokojo dialogo galimybes, o sankirtos taškų paieškos neretai buvo suvokiamos kaip silpnumo ar net istorinio nuolaidumo ženklai. Tokioje priešiško ir nesusikalbėjimo atmosferoje vešėjo eskaluoto nacionalizmo dvasia, kurią toleravo ir net protegavo abi pusės (vokiečių kraštiečių susivienijimai ir oficialioji valstybinė historiografija tų kraštų, iš kurių vokiečių gyventojai buvo išvaryti po Antrojo pasaulinio karo). Tokia padėtis buvo patogi abiem pusėms. Formaliai Vokietijos mokslo politikos niekas negalėjo įvardyti kaip revanšistinių idėjų nešėjos, nors tokios etiketės jai ir buvo nuolat klijuojamos. Kita pusė eskalavo XIX amžiaus germanizacijos politikos padarytas nuoskaudas ir Pirmojo bei Antrojo pasaulinių karų nusikaltimų tematiką. Nė vienoje pusėje neatsirado poreikio ir politinės valios kritiškai revizuoti visą šį palikimą ir kritiškai pažvelgti, kur glūdi esmė to, kad ilgas šimtmečius taikiai sugyvenę įvairių tautų atstovai nesuranda jokių sankirtos taškų.

Demokratine dvasia atgimstančioje Vokietijos visuomenėje, kuri Šaltojo karo dešimtmečiais buvo tarsi fronto linija, jaunoji karta, protestuodama prieš praeitį (kartu ir tradiciškai esant kartu) konfliktui, kuris buvo Vokietijoje labai ryškus tarp nacionalsocializmo klestėjimą ir pokario skurdą

išgyvenusiųjų asmenų), ir nenorėdama prisiimti jos palikimo, visiškai nususuko nuo jos kaip nuo jai visai nereikalingo istorinio balasto.

Kaip tik tai ir atvedė prie to, kad šių dienų Vokietijos 20–30 metų jaunuoliai ir jaunuolės, jei jų giminėje nėra asmenų, išgintų iš Rytų ir Vidurio Europos, menkai orientuojasi ne tik geografijoje, bet ir istorijoje, jau nekalbant apie politiką, kuri tiesiogiai siejasi su minėtu regionu.

Recenzuojamos knygos autorius Jensas Hinrichas Riechmannas, gimęs 1973 metais, yra vienas iš netipiškų šios kartos atstovų. Jis studijavo evangelikąją teologiją ir germanistiką (pedagoginis profilis) Hanoverio Leibnico vardo universiteto Filosofijos fakultete. Baigęs studijas, nuo 2005 iki 2009 metų dirbo šio universiteto Teologijos ir religijotyros instituto moksliniu bendradarbiu bei skaitė specialius studijų kursus, taip pat ir apie Rytų Prūsijos dvasinį gyvenimą. 2011 m. jis apgynė daktaro disertaciją, kurios pagrindu ir buvo parengta knyga. Iš karto reikia perspėti, kad kritiškas skaitytojas tegu neieško ir nesivargina, siekdamas aptikti autoriaus genealoginių šaknų sąsajų su jo tiriamą teritorija, nes jis nepriklauso nei išgintųjų, nei kaip kitaip susijusių su buvusią Prūsija asmenų grupei.

J. H. Riechmannas – tai naujosios, jau suvienytos, Vokietijos jaunosios kartos mokslininkas, kuris, kaip ir jo bendraamžiai, iš naujo „atranda“ Rytų bei Vidurio Europą ir joje glūdinčius vokiečių kultūros bei istorijos klodus ir bando vertinti tai jau ne iš nostalgikų pozicijų, kurioms įtaką darė išgintųjų asmenų kūriniai, bet iš būdingo vokiškojo pragmatizmo ir racionalizmo taško, kuriam yra svetimas revizionizmo ir revanšizmo poreikis.

Knygą sudaro dešimt skyrių su įvadu ir išsamia analitine santrauka, kuri iš esmės yra visą darbą apibendrinančių išvadų visuma.

Knygos įvadas lietuvių skaitytojui gali pasirodyti kiek eklektiškas, tačiau reikia atsiminti, kad ką tik išaiškintos šioje recenzijoje istorinės aplinkybės to reikalauja, nes vokiečių (gal tiksliau – nelietuvių) skaitytojas, neturi tiek detalių ir nuoseklių žinių apie Klaipėdos kraštą ir pačią Rytų Prūsiją bei tyrimo laikotarpį. Reikia pripažinti, kad su tokia nuostata skaitant šį skyrių pateikta informacija leidžia suvokti, apie ką kalbama, nes autorius ne bando mechaniškai perteikti istorinius faktus, bet operuoja gausiomis nuorodomis į pokario išgintųjų asmenų istorijos tyrimų autoritetą – Andreaso Kosserto – darbus, kurie yra ne tik gerai žinomi Vokietijoje specialistų terpėje, bet ir gana populiarūs tarp skaitytojų neprofesionalų.

Autorius šiame skyriuje pateikia tyrimo tikslų ir pačios darbo struktūros bei hipotezės argumentaciją bei dalykiškai ir kritiškai aptaria esamą istoriografinį įdirbį, sugebėdamas atskirti nekritinę memuaristiką ir atvirai tendencingus bei šališkus darbus nuo mokslinių publikacijų, kurių, kaip jis konstatuoja, skaičius ir tyrimo imtis yra gana nedidelė, o tai leidžia autoriui pagrįsti jo darbo naujumą ir aktualumą.

Tų pačių motyvų skatinamas autorius antrąjį skyrių skiria detaliam istorinei senųjų Prūsijos provincijų evangelikų bažnyčių politinės sąrangos raidos apžvalgai, kurioje išskirtinį dėmesį suteikia dar Martyno Liuterio (Martin Luther) išvystytai teologinei „dviejų karalysčių“ sampratai, kurios pagrindu susiformavo valstybės (valdovo asmenyje) ir Bažnyčios ryšys, iš kurio ir išplaukė visa organizacinė Evangelikų bažnyčios struktūra.

Atskirame poskyryje aptariama Bažnyčios teisinė padėtis žlugus Vokietijos monarchijai bei nauji Bažnyčios ir valstybės santykiai. Tačiau pats vertingiausias ir iki šiol beveik nenagrinėtas klausimas yra Bažnyčios ir jos politinės laikysenos problemos po 1918 metų. Šiame skyriuje plačiai aptariamas Bažnyčios, kuri save suvokė kaip „tautinę bažnyčią“, savivokos virsmas, aptariamą dėl to susidariusios dešinėsios ir kairiosios pakraipos tendencijos, vyravusios Bažnyčioje,

ir jų santykis su revoliucija, karo reparacijomis bei Versalio taikos sutartimi, iš kurių aiškėja, kad Bažnyčia ne tik gedėjo prarastos monarchijos laikų bei imperijos, bet joje formavosi ir labai aiški negatyvi nuostata ir netgi pyktis dėl kairiųjų vykdomos politikos, kuri buvo suvokiama kaip nacijos savivarbos ir ekonominio nuosmukio pamatinė priežastis, kas vedė prie nacionalistinių tendencijų stiprėjimo Bažnyčioje. Ji tapo kone vienintele institucija, kurioje šios nuostatos virto jos veiklos leitmotyvu. Šių tendencijų genezę autorius atskleidžia per valstybės ir Bažnyčios juridinių sąrangų skirtumą, kuris ypač paaštrėjo Veimaro Respublikos laikais, kai demokratėjant valstybės struktūroms Bažnyčioje demokratiniu būdu nugalėjo antidemokratai, kurių požiūris į valstybės raidą ir Bažnyčios vietą valstybėje buvo visiškai priešingas ano meto valstybės politinio elito požiūriui.

Taip yra gana logiškai pereinama prie klausimo apie senosios Prūsijos unijinę bažnyčią ir jos padėtį Versalio susitarimo atskirtose nuo Vokietijos teritorijose. Esminis klausimas, kuris kilo senosios Bažnyčios atstovams, buvo Bažnyčios ir valstybės sienų netapatumo klausimas. Katalikų bažnyčioje šis klausimas iš esmės nevaizdina jokie vaidmens, nes šios Bažnyčios centras ir jos regimoji galva buvo Romos Vyskupas, o Vokietijos evangelikų bažnyčių tradicija visada suponavo ypač glaudų ir neatskiriamą pasaulietinio valdovo ir Bažnyčios ryšį, išreiktą sąvoka *Summus episcopus*. Atsidūrusiai už valstybės ribų Bažnyčiai iškilo ne tik jos tapatumo, bet ir tradicijos klausimas, o tai reiškė ne tik tęstinumo, bet ir jos vidinės sąrangos bei vidinės tapatybės išlaikymo problemą. Labai įdomu, kad Bažnyčia tam tikrą logišką problemos sprendimą rado tautų apsisprendimo ir žmogaus teisių srityje. Taip atsitiko todėl, kad pagal nuoseklią Bažnyčios tradicijos šalininkų liniją, atsistatydinusį imperatorių, kuri Bažnyčia *de jure* ir *de facto* laikė Bažnyčios galva, turėjo keisti Vokietijos politinę vadovybę. Kadangi Veimaro Respublikos politikai šiai misijai netiko, dėmesys buvo sutelktas į tautiškumo ir tautiškos (suprask – vokiečių) dominantės politikoje jėgas, kurioms šis Bažnyčios ir valstybės ryšys buvo svarbus. Siekdamas pagrįsti šią tezę, autorius nuosekliai tyrė Bažnyčios padėtį kitose Versalio sutartimi nuo Vokietijos atskirtose teritorijose, kurios atiteko Prancūzijai, Lenkijai ir t. t., argumentuotai įrodydamas šio teiginio gyvybingumą, kuris buvo palaikomas įvairiomis politinės savivaldos formomis, tačiau iš esmės liko vokiečių tautinės grupės įtakos zona, o Bažnyčia savo vidinėse struktūrose pirmiausia siekė stiprinti ir ginti vokiečių nacionalinius interesus.

Tarsi darydamas pertrauką, autorius ketvirtąjį skyrių dėl gerai suvokiamų ir jau minėtų aplinkybių skiria Rytų Prūsijos ir šio krašto gyventojų istorijai. Šis skyrius sintetiniu būdu perteikia viso krašto kritiškai įvertintą istoriją nuo Vokiečių ordino valstybės laikų iki Prūsijos žlugimo Antrojo pasaulinio karo pabaigoje, išskirdamas ir įvertindamas esminius istorijos tarpsnius bei atskleisdamas jų esmę. Autorius iš esmės konstatuoja, kad Prūsija, turėjusi ilgą etninės ir religinės tolerancijos tradicijas, jas pradėjo prarasti XIX amžiuje kylant nacionalizmo bangai, o galutinai jas prarado XX a. kartu su nacionalsocializmo atsiradimu (p. 176).

Penktasis skyrius pavadintas gana intriguojančiai, tačiau čia taikomos kad ir senos, bet gerai istoriškai žinomos pavadinimų jungtys. Jis vadinasi „Prūsijos ir Rusijos Lietuviai“. Šis gal ir nemalonus lietuvių ausiai derinys iš esmės ir buvo tas skiriamasis lietuvių įvardijimas, kuri vartojo ir Prūsijos lietuviai. Šiame skyriuje autorius bando (ir, reikia pripažinti, vykusiai) aptarti kelis esminius dalykus, be kurių problemos tyrimas nebūtų galimas. Tai istorija ir mentalitetas, Evangelikų bažnyčia ir surinkimininkų judėjimo ypatybės Prūsijoje bei Lietuvoje. Skyriuje, skirtame Prūsijai, autorius pabrėžtinai stengiasi taikyti naujausių tyrimų rezultatus, kuriuos atliko Klaipėdos universiteto mokslininkai (Albertas Juška, Ruth Kibelka, Vygantas Vareikis, Silva Pocyte ir kt.). Gausiai, tačiau kritiškai cituojami ne tik istorinių asmenybių, kurios buvo įpintos į bažnytinį ginčą

ar jį vertino (Vilius Gaigalaitis, Franzas Gregoras, Adomas Gelžinius, Valentinas Gailius ir kt.), darbai, akcentuojant, kad jie nėra mokslinio pobūdžio, todėl ir jų nuostatas istorinių įvykių atžvilgiu reikia vertinti kritiškai. Atskiras ir platus skyrius skirtas Viliaus Gaigalaičio asmenybei ir jo biografijai aptarti. Autorius detaliai, atsargiai, tačiau racionaliai ir pamatuotai vertina šią asmenybę ir jos tragizmą bei tą prieštaravimų ratą, į kurią jis pakliūva sudėtingame to meto sukuryje. Net nebandydamas taikyti senųjų tautinės priklausomybės klišių, kaip tai buvo daroma iki šiol skelbtuose darbuose, autorius visą skyrių pateikė apie tautinės nesantaikos dimensijų problematiką, kuri supo Lietuvos liuteronų bažnyčią tiriamuoju laikotarpiu.

Kitame skyriuje nagrinėjama Klaipėdos krašto istorinė raida, pateikiama jos analizė ir vertinimas 1923–1933 m. ir 1933–1939 m. laikotarpiais. Jau šiame skyriuje, darydamas tarpines išvadas, autorius konkrečiai konstatuoja (p. 221), kad Klaipėdos krašto bažnytiniame ginče nebuvo jokio teologinio pagrindo, o vertindamas Lietuvos nesėkmę Klaipėdos krašte, nurodo kad didžiulį ir, ko gero, esminį vaidmenį suvaidino mentaliteto skirtumai, kurie persvėrė etninės priklausomybės ir etninio bendrumo veiksnius.

Labai įdomus ir pagrįstas gausiais archyviniais šaltiniais, kurių beveik nerandame kitų autorių darbuose, yra skyrius apie Klaipėdos krašto Evangelikų bažnyčios padėtį ir jos faktinę istorinę raidą tarp 1919 ir 1923 metų.

Nagrinėdamas bažnytinio ginčo priešaušrį, J. Riechmannas konstatuoja daug įdomių ir mažai iki šiol tirtų Bažnyčios šiame krašte raidos momentų, tačiau konstatuoja, kad galimų bažnytinio ginčo autorių jam aptikti nepavyko. Jis tik pažymi, kad susidaro vaizdas, jog bažnytinio ginčo šaknys glūdėjo būsimųjų šio ginčo kontrahentų asmeninėse charakterių savybėse ir politiniuose, jėgos principu grindžiamuose, sprendimuose, pakartodamas teiginį apie teologinių ar ekleziologinių priežasčių stygių.

Autorius sistemingai, žingsnis po žingsnio, nagrinėja Klaipėdos krašto bažnytinio ginčo anatomiją, pradėdamas nuo generalinio superintendente Paulio Gennricho pasisakymų už santykių išlaikymą su Konsistorija Karaliaučiuje, krašto direktorijos paskirto bažnytinio komisaro, santykių parapijose, baigdamas toli siekiančių ir pasekmių turėjusių procesų, susijusių su bažnytiniu ginču, aptarimu ir analize, visa tai grįsdamas archyviniais šaltiniais.

Kartu yra tiriamas ir šio ginčo išlyginimo procesas, kurio metu buvo pasiekta kompromisinių susitarimų, nors faktiškai Lietuva šį ginčą pralaimėjo, nesugebėjusi įtraukti Klaipėdos krašto bažnyčios į nesutarimų draskomą Lietuvos liuteronų bažnyčią, todėl Klaipėdos krašto bažnyčia liko autonomine Rytų Prūsijos unijinės bažnytinės provincijos dalimi.

Dėmesio vertas autoriaus inovatyvus požiūris į 1926–1933 metų laikotarpį, kuriame dar buvo juntami šio ginčo padariniai – lietuvių liuteronų parapijos Klaipėdos mieste steigimo klausimas, bandymai dvasininkus šiam kraštui skirti pagal nacionalinį požymį ir su tuo susiję Vokietijos pilietybės neatsisakiusių dvasininkų ekstradicijos procesai. Šiame kontekste autorius atkreipia savo žvilgsnį į iki tol tiek vokiečių, tiek ir lietuvių autorių ne itin tirtą su Klaipėdos krašto bažnytiniu ginču siejamo Evangelikų teologijos fakulteto Kaune, Vytauto Didžiojo universitete, likimą. Remdamasis Unijinės bažnyčios archyvo šaltiniais, autorius sieja šio fakulteto uždarymą (kad ir netiesiogiai, bet gana aiškiai) su Lietuvos valdžios nesėkme bandant integruoti Klaipėdos krašto evangelikų bažnyčią į Lietuvos liuteronų bažnyčios sudėtį. Atskleisdamas finansinės paramos Klaipėdos krašto bažnyčiai šaltinius ir su tuo susijusias politines aspiracijas, J. Riechmannas nedviprasmiškai įvardija, kad Rytų Prūsijos unijinė bažnyčia akivaizdžiai atstovavo vokiečių nacionaliniams interesams Klaipėdos krašte ir juos aktyviai rėmė.

Naują bažnytinių santykių įtampą ir jų eskalavimą 1933–1939 metais autorius tiesiogiai sieja su nacionalsocialistų atėjimu į valdžią ir vadinamosios Vokiečių evangelikų bažnyčios (lojalios nacionalsocialistams struktūros, su kuria kovojo Karlo Bartheo ir Dietricho Bonhoefferio iniciatyva sukurta vadinamoji „Išpažįstančioji“ evangelikų bažnyčia) atsiradimu, kuri nacionalsocialistų buvo laikoma Prūsijos unijinės bažnyčios teisių perėmėja.

Apibendrinamas atliktąjį tyrimą, autorius pabrėžia (p. 476), kad bažnytinio ginčo esmė parodė, kad kaip Lietuvos valstybei nepavyko Klaipėdos krašto lietuvių palenkti į savo pusę, taip ir Klaipėdos krašto tikintieji liko ištikimi krašto unijinės bažnyčios tradicijai, o tai neabejotinai sietina su jau anksčiau (p. 221) konstatuotu faktu, kad čia esminį vaidmenį suvaidino mentaliteto skirtumai, kurie persvėrė etninės priklausomybės ir etninio bendrumo veiksmus.

Manau, kad ši knyga verčia kiekvieną, kas nuoširdžiai siekia objektyviai vertinti šio krašto istoriją ir nori ją suvokti taip, kaip ją suvokė vietos gyventojai, atidžiau įvertinti ir nuodugniau patyrinėti tai, kas skiria šio krašto lietuvių mentalitetą ir jų savivoką nuo Didžiosios Lietuvos lietuvių mentaliteto ir savivokos. Tai leistų objektyviai pažvelgti į Lietuvos politikos nesėkmes Klaipėdos krašte ir sugriautų daugelį stereotipų, kurie iki dabar egzistuoja vertinant lietuvių ir vokiečių santykius.

Atskirai norėusi apsistoti ties knygos priedais, prie kurių dirbdamas autorius ne tik susistemino duomenis, bet parodė nuoširdžią pagarbą būsimajam skaitytojui. Pabrėždamas, kad dėl archyvuose trūkstamų duomenų jis neįstengė sudaryti išsamaus Klaipėdos krašto unijinės evangelikų bažnyčios dvasininkų, dirbusių krašto bažnyčių parapijose, sąrašo (p. 478–482), jis suskirstė parapijas pagal jų priklausomybę bažnytinėms apygardoms (*Kirchenkreis*). Ties kiekviena parapija knygoje yra pateiktas 1920–1939 metais jose dirbusių dvasininkų sąrašas, nurodomos jų pareigos, nors kartais trūksta vardo ir nėra jų tarnavimo metų, todėl negalima nustatyti rotacijos, kas galimai suteiktų galimybę arčiau pažinti kai kurių procesų, vykusių parapijose, tendencijas ir jų kontrahentus.

Toliau seka išspūdingas literatūros ir archyvinių šaltinių sąrašas (p. 483–521). Pirmiausia autorius pateikia bibliografiją, kuriomis jis naudojasi, sąrašą, kas yra kiek neįprasta lietuvių skaitytojui ir, beje, tyrėjui, nors tokia praktika yra tikrai sveikintina, nes tada tampa akivaizdu, kad šaltinių paieška vyko sistemingai ir nuosekliai. Lietuvių skaitytojui tai papildomai tampa puikiomis nuorodomis į galimai nežinomus šaltinių sąrašus. Pirmoje vietoje autorius pateikia Berlyno valstybinės Prūsijos kultūros paveldo bibliotekos pagal Eduardo Hermanno bibliotekos rinkinį sudarytą liuteronų kunigo, kuris buvo viena svarbiausių istorinių figūrų tarpukario Klaipėdos krašto lietuviškajame liuteronų bažnyčios gyvenime, Viliaus Gaigalaičio depozitariumo sąrašą (1980 m.). Toliau eina žinomo vokiečių Prūsijos unijinės evangelikų bažnyčios istoriko Waltherio Hubatscho 1954 m. sudarytas šaltinių rinkinys, skirtas Vokiečių ordino istorijai. Čia naudotasi ir pačiu naujausiu, todėl ir labai aktuali kiekvienam tyrėjui, Joachimo Tauberio ir Tobiaso Wegerio 2006 m. išleistu archyvų vadovu, skirtu Klaipėdos kraštui bei lietuvių ir vokiečių istorijos tyrimams.

Pats vertingiausias ir įdomiausias yra detalus sąrašas nepublikuotų šaltinių iš Unijinės bažnyčios centrinio archyvo, apimantis net beveik 19 puslapių (p. 483–501). Šis sąrašas vertas detalesnio dėmesio vien todėl, kad esami archyvo katalogai, palyginti su šiuo sąrašu, suteikia labai mažai informacijos apie fonduose saugomus dokumentus ir jų turinį. Kita vertus, tai puikus įrodymas, kad neturint išlikusių centralizuotų prieškarinio žinybų ar ministerijų departamentų archyvų jų dokumentus galima aptikti kituose archyvuose. J. Riechmannas tikrai atliko milžinišką tiriamąjį darbą, nes peržiūrėjo ir įvertino šiame rinkinyje esančius Vokietijos užsienio reikalų ministerijos, Klaipėdos krašto generolinio konsulato, Vokietijos ambasados Kaune, Karaliaučiaus konsistorijos, Vyriausiosios evangelikų konsistorijos (Berlynas), Klaipėdos krašto konsistorijos ir Sinodo, Klaipėdos krašto direktorijos do-

kumentus ir korespondenciją tų asmenų, kurie buvo įvairių jo tiriamų ir aprašomų įvykių dalyviais ir vertintojais. Iš tokių verta paminėti Vilių Gaigalaitį, Valentina Gailių, Franzą Gregorą, Otto Obereignerį, Paulį Tittelbachą ir kitus daugiau ar mažiau istoriografijoje žinomus asmenis.

Kita pozicija (p. 501–508) apima išsamų sąrašą skelbtų šaltinių ir jų rinkinių. Tai ir Vokietijos politinių partijų programiniai dokumentai, ir Klaipėdos krašto direktorijos (V. Gailiaus) potvarkiai, įvairūs su šia tema siejami Vokietijos vyriausybės ir įvairių jos institucijų potvarkiai bei kiti dokumentai.

Ypač įdomiu laikyčiau tiriamojo laikotarpio periodikos publikacijų rinkinį. Jis saugomas Evangelikų centriniame archyve (*Evangelisches Zentral Archiv, EZA*) Berlyne, 7-ojo fondo bylose 2989 ir 3008 (p. 508–512). Čia saugomi ne tik ano meto vokiečių kalba leistų laikraščių – „Memeler Dampfboot“, „Memeler Rundschau“, „Das Memelland“, „Memeler Zeitung“, „Ostpreußische Zeitung“, „Das Evangelische Deutschland“, „Deutsche Rundschau“ ir kt., bet ir lietuvių kalba leistų leidinių – „Klaipėdos Garsas“, „Lietuvos Keleivis“, „Klaipėdos Žinios“, „Balsas“ – straipsnių, susijusių su tiriamąja tematika, iškarpos. Verta pažymėti, kad lietuvių kalba leistų leidinių straipsniai išversti į vokiečių kalbą, o tų vertimų kokybė yra nepriekaištinga, nes ir šių eilučių autorius 1995 m. asmeniškai turėjo galimybę susipažinti su šia medžiaga, tad tyrėjui, kuris nemoka lietuvių kalbos, yra nesunku susiorientuoti pirminiuose ano meto spaudos šaltiniuose.

Greta periodikos autorius peržiūrėjo ir šūsnį Vokietijoje leistų bažnyčių ir jų institucijų kalendorių, kurie dar pagal XIX a. susiklosčiusią tradiciją taip pat yra geras įvairios informacijos šaltinis (p. 512–514).

Likęs abėcėlinis leidinių ir publikacijų, susijusių su tiriamąja tematika, sąrašas, kuriame yra ir nemažai naujausių lietuvių autorių darbų (p. 514–521), leidžia konstatuoti knygos autorių tikrai nuodugniai ir atsakingai surinkus visą prieinamą medžiagą, tad jei ir būtų kai kurių lietuvių pozicijų trūkumas, kurių autorius dėl kalbos barjero negalėjo peržiūrėti, vargu ar jos būtų galėjusios turėti nors kiek ženklesnę įtaką tyrimo rezultatams.

Kaip vieną darbo trūkumą, gal veikia techninį minusą, galima būtų įvardyti gausiai tekste vartojamų abreviatūrų rodyklės, kurioje jos būtų iššifruotos, stygių. Tik atidžiau pastudijavus dalykinę rodyklę, tampa aišku, kad abreviatūrų iškodavimą autorius pateikia kartu su nuorodomis į puslapius, kuriuose jos minimos. Tai gerokai apsunkina teksto skaitymą ir, ko gero, daro jį sunkiai įkandamu tiems skaitytojams, kurie yra tolimi nuo Vokietijos bažnytinės ir politinės terminologijos vingrybių.

Galima būtų autoriui papriekaištauti ir dėl to, kad jis, turėdamas puikias galimybes naudotis Vokietijos archyvais, visiškai nepanaudojo nei kartografinės, nei fotomedžiagos, kurios buvimas būtų ženkliai pagyvinęs ne tik patį leidinį, bet ir suteikęs skaitytojui puikią galimybę „asmeniškai“ pažinti tiek veikiančias asmenybes, tiek ir tas teritorijas, apie kurias kalbama, bei atskiruose skyriuose minimus bažnyčių pastatus ir t. t. Taip pat tikrai būtų buvę naudinga ir vieno ar kito svarbaus dokumento faksimilinė kopija, suteikianti galimybę susipažinti su pirminių šaltinių būkle ir nekupiūruotu jo turiniu.

Pabaigoje negalima nepriminti visiems humanitaroms būdingo vengimo savo darbuose statistinius ar kitus skaičiais verčiamus duomenis pateikti lentelių, diagramų, grafikų pavidalu. Ir šiame darbe yra skyrių bei poskyrių, kuriems autorius galėjo suteikti lengvumo ar net estetiškumo, ilgus išvedžiojimus ir skaičių eiles pateikdamas lengviau skaitomomis ir įtaigesnėmis lentelėmis ar diagramomis.

Žinoma, šios pastabos nėra esminės ir nekeičia pačios darbo vertės ar kokybės bei neturi įtakos tyrimo turiniui ar išvadoms.

KOMPILIACIJA APIE RYTŲ PRŪSIJĄ

PÖLKing, Hermann. *Ostpreußen. Biographie einer Provinz*. Berlin: Bebraverlag, 2011. – 927 S. – ISBN 978-3-89809-094-0

Ruth Leiserowitz

Vokietijos istorijos institutas Varšuvoje

„Rytų Prūsija iki šiolei yra mitas.“ Šiais žodžiais pradedamas čia recenzuojamos knygos leidyklos reklaminis tekstas. Temiškai taip yra bandoma tiesyti sąsają su 2005 m. išleistu, istoriografiniu požiūriu aukštu lygiu parengtu, Andreaso Kosserto veikalu¹, tačiau įgyvendinamas toks susiejimas dvejetainis. Viena vertus, leidykla bando toliau veikti A. Kosserto išartuose dirvonuose, mat tai jis suformulavo mintį, kad Rytų Prūsija pokariu liko mitu, tačiau kita vertus, šios knygos projektas smarkiai pelnosi iš įvairių istorikų tyrimų rezultatų, paskelbtų nuo XX a. paskutinio dešimtmečio, ypač iš A. Kosserto knygų ir Ulla'os Lachauer darbų.

Hermannas Pölkingas, bandydamas apimti daugiau kaip septynių šimtmečių Rytų Prūsijos provincijos istoriją, pirmojoje dalyje, pavadintoje „Provincijos panorama“, pristato įvairius regionus: Sembą, Briedžių slėniu (*Elchniederung*) vadintą Nemuno žiočių arealą ir t. t. Toliau seka trumpi svarstymai apie kalbų vartojimą ir dialektus. Paskui įkomponuotas skyrius, kuriame autorius rašo apie misijas į Prūsos kraštą, apie Prūsijos hercogystę, apie Septynerių metų karą ir galiausiai baigia skyrių Vokietijos suvienijimo karais. Tuomet, užpildęs maždaug trečdalį puslapių, H. Pölkingas pasuka link klausimo apie provincijos padėtį kaizeriniame Reiche. Vis dėlto daugiau kaip pusė knygos skiriama maždaug 40–45 metų laikotarpiui tarp Pirmojo pasaulinio karo ir vokiečių ištrėmimo po Antrojo pasaulinio karo. Akivaizdu, kad šis laikotarpis autorių domina labiausiai. Tai galima pagrįsti ir dar viena priežastimi, bet apie tai kiek vėliau. Autorius čia surenka į vieną vietą didžiuosius politinius, ekonominius ir kultūrinius įvykius, pablogindamas viską asmenine perspektyva, naudodamasis plačia amžininkų liudijimų palete.

Kaip skaitinių knyga ši gal ir būtų visai priimtina, juolab kad ją galima nuosekliai skaityti. Tačiau moksliniu požiūriu, šis didelės apimties darbas neduoda jokios naudos, kadangi čia į plačią panoramą yra tarpusavyje susieti palyginti nedaug pakomentuoti skaičiai, faktai, įvykiai ir asmeniniai išpūdžiai. Atrodo, tarytum autorius perėjo per visą biblioteką, sudarytą daugiausia iš per pastaruosius trisdešimt metų sudarytos literatūros apie Rytų Prūsiją, ištraukdamas vienoj vietoj dvi citatas, kitoj – penkias ir t. t., visiškai nesibaimindamas ne vieną kartą daugelyje puslapių perpasakoti ištisus epizodus iš kitų autorių tiriamųjų darbų. Šią knygą pavadinčiau kompiliacija apie Rytų Prūsiją. Galbūt autorius norėtų prieštarauti, kad šitaip jis bandė paskatinti plačiau pasidomėti jo cituotais ir perpasakotais veikalais. Tik apie tokį tikslą bylotų čia pateiktas pernelyg painus nuorodų registras ir pernelyg nepilnas literatūros sąrašas. Aš taip pat mieliau perskaityčiau Ulla'os Lachauer „Rojaus keliais“, išleistą atskiru veikalu, tačiau tai jau, žinoma, skonio reikalas. Be to, vėl susidaro įspūdis, kad cituojama čia buvo savo nuožiūra ir citatos neatitinka istorinių tyrimų padėties. Pvz., autorius leidžia sau p. 315 remtis 1968 m. Karaliaučiaus miesto archyvaro Fritzo Gausės teiginiu, kuriuo pastarasis apibūdino Karaliaučiaus žydų kilmės grūdų prekybininkų padėtį XIX a. 9-ojo dešimtmečio viduryje. Tačiau išvados, prie kurių po dvidešimties metų, apibūdindama jų padėtį ir Karaliaučiaus, kaip javų transportavimo iš Rusijos centro, nuosmukį, priėjo Stefanie Schüller-Springorum, yra tikslesnės ir čia būtų tikusios gerokai labiau. Kiti duomenys, kurių parėmimas

¹ KOSSERT, A. *Ostpreußen. Geschichte und Mythos*. München, 2005.

šaltiniais būtų išties įdomus, tokio parėmimo visiškai stokoja, pavyzdžiui, p. 675, kur kalbama apie žydų išgabenimą iš Wasserburgo stovyklos, arba p. 676, kur kalbama apie Smolianskio epizodą (Smoliansky'is, be kita ko, nebuvo tekstilės prekybininkas, o „Salamander“ batų parduotuvės savininkas Šilokarčemoje, jis nebuvo nušautas už Vokietijos sienos, bet 1943 m. iš Šilokarčemos deportuotas į Aušvicą), arba pateiktos nuorodos yra klaidinančios (265 nuoroda, p. 595).

Atrodo, šioje didžiojoje panoramoje taip pat yra gausu abejotinių teiginių, kai akivaizdu, jog duomenys ir informacija buvo perimti visiškai nekritiškai. Antai bažnyčia Frydlande (rus. *Pravdinsk*) 1994 m. nebuvo „sunnykė griuvėsiai“, kaip autorius rašo p. 101, o viena geriausiai išlikusių bažnyčių už paties Kaliningrado miesto, su nesugadintu stogu. Jau įvade apie Rytų Prūsijos dialektus yra praleidžiami svarbūs faktai: Rytų Prūsijos dialektas akivaizdžiai susiformavo per įtakas iš kaimyninių lietuvių, kurios buvo fonetinio, leksinio ir morfologinio pobūdžio. Taip iš lietuvių fonetikos atėjo įprotis tarti balsius vienas po kito, dvibalsių forma (A-i), arba E pradiniame garse paversti beveik A (*Arbsen* vietoj *Erbsen*, liet. *žirniai*). Daugelis žodžių, kaip antai, *Kalus*, kilęs iš lietuvių kalbos žodžio *kalėjimas*, taip pat buvo skoliniai. Be to, ypatingai atrodantys veiksmažodžiai su neįprastais priešdėliais, kaip kad H. Pölkingo įvardijami *befrieren* arba *abträumen*, yra sudaryti perėmus lietuvių įvykio veiksmažodžių formas. Morfologinio pobūdžio įtakoms priklauso hipokoristikos (mažybinių formų vartojimo) reiškinys, maloninių ir širdingumo daiktavardžių, kurie formaliai atrodo kaip deminutyvai, vartojimas. Kai H. Pölkingas p. 111 su antrašte „Tėvynė ir gimtoji kalba“ tvirtina, kad rytprūsiškasis deminutyvas daro „didįjį Dievą mažą ir intymų“, jis klysta, kadangi *O mein Jottchen!* (liet. O Dievuliau mano!) vokiečių aukštaičių (bendrine) kalba reiškia tiesiog *Mein lieber Gott!* (Mano mielas Dieve!).

Išvada: skaitytojui reikėtų patarti peržiūrėti literatūros sąrašą (kad ir nepilną) recenzuojamos knygos pabaigoje ir skirti laiko originaliems veikalams panagrinėti.

EINE KOMPILATION ZU OSTPREUßEN

Ruth Leiserowitz

Deutsches Historisches Institut Warschau

„Ostpreußen ist bis heute ein Mythos.“ Mit diesen Worten beginnt der Werbetext des Verlages für das hier zu besprechende Buch. Damit wird thematisch direkt an das 2005 erschienene historiographisch auf höchstem Niveau abgefasste Werk von Andreas Kossert¹ angeknüpft und diese Anknüpfung geschieht in doppelter Weise: Zum einen versucht der Verlag, auf dem von Kossert vorbereiteten Terrain, das er mit der Formulierung umriss, dass Ostpreußen in der Nachkriegszeit ein Mythos geblieben sei, weiter zu agieren, zum anderen profitiert dieses Buchprojekt in hohem Maße von den publizierten Forschungsergebnissen verschiedener Historiker seit den 1990er Jahren, darunter vor allem auch von den Kossertschen Büchern und den Arbeiten von Ulla Lachauer.

Pölking versucht, die über 700-jährige Geschichte der Provinz zu umfassen, indem er im ersten Teil unter dem Titel „Panorama einer Provinz“ die verschiedenen Regionen (Samland, Elchniederung etc.) vorstellt. Daran schließt er eine kurze Betrachtung über Sprachgebrauch und Dialekte an. Es folgt ein Kapitel, in dem er den weiten Bogen von der Mission im Preußenland über das Herzogtum Preußen und den Siebenjährigen Krieg bis hin zu den Einigungskriegen spannt. Dann

¹ KOSSERT, A. *Ostpreußen. Geschichte und Mythos*. München, 2005.

ist ca. ein Drittel der Seiten gefüllt und Pölking wendet sich der Frage über die Stellung der Provinz im Kaiserreich zu. Über die Hälfte des Buches werden jedoch den ca. 40-45 Jahren zwischen dem Ersten Weltkrieg und der Ausweisung der Deutschen nach dem Ende des Zweiten Weltkrieges gewidmet. Auf dieser Zeitspanne liegt offensichtlich das Hauptinteresse des Autors. Dafür mag es auch noch einen anderen Grund geben, doch dazu an späterer Stelle. Der Autor rafft die großen politischen wirtschaftlichen und kulturellen Ereignisse zusammen und bricht sie immer wieder mittels einer breiten Zeitzugpalette auf die persönliche Perspektive herunter.

Vielleicht ist das als Lesebuch ganz schön und liest sich gut hintereinander. Wissenschaftlich liefert diese umfangreiche Arbeit jedoch keinerlei Ertrag, da hier relativ kommentarlos Zahlen, Fakten, Ereignisse und persönliche Eindrücke in einem weiten Panorama aneinandergereiht werden. Es scheint als ginge der Autor durch die gesamte Bibliothek der hauptsächlich in den letzten dreißig Jahren erschienenen Literatur zu Ostpreußen und zupft hier zwei Zitate heraus, dort wieder fünf usw., wobei er sich nicht scheut, mehrfach über mehrere Seiten hinweg ganze Episoden aus Forschungsarbeiten anderer Autoren nachzuerzählen. Ich würde dieses Buch eine Kompilation zu Ostpreußen nennen. Der Autor mag vielleicht einwenden, dass er ja damit den Appetit auf weitere von ihm zitierte und nacherzählte Lektüre anregen wollte. Nur zu diesem Zweck sind das Fußnotenverzeichnis zu unübersichtlich und die Literaturliste zu unvollständig geraten. Auch würde ich lieber Ulla Lachaerus „Paradiesstraße“ in einem Stück lesen – aber das ist Geschmackssache. Darüber hinaus entsteht auch immer wieder der Eindruck, Zitate seien beliebig und nicht dem historischen Forschungsstand entsprechend verwandt worden. So lässt der Autor beispielsweise – um nur ein Beispiel herauszugreifen – auf S. 315 den Königsberger Stadtarchivar Fritz Gause mit einer Aussage aus dem Jahr 1968 zu Wort kommen, in dem er über die Situation der Königsberger jüdischen Getreidehändler in der Mitte der 1880er Jahre spricht. Die Schlussfolgerungen, die Stefanie Schüler-Springorum zwanzig Jahre später zu deren Situation und dem endgültigen Niedergang Königsbergs als Handelsplatz für russisches Getreide getroffen hat, wären hier viel passender und exakter gewesen. Bei anderen Angaben, wo der Quellenbeleg wirklich interessant sein könnte, fehlt er völlig, wie auf S. 675 zu dem Transport der Juden aus dem Lager Wasserburg, auf S. 676 für die Episode mit Smoliansky (der im Übrigen kein Textilkaufmann, sondern der Inhaber des Salamander-Schuhgeschäfts in Heydekrug war und nicht hinter der deutschen Grenze erschossen, sondern 1943 von Heydekrug nach Auschwitz deportiert wurde) oder ist er falsch (Fußnote 265 auf S. 595).

Anscheinend sind in dem großen Panorama auch zahlreiche Halbwahrheiten, da Angaben und Informationen offensichtlich sehr unkritisch übernommen wurden. So war die Kirche in Friedland (Prawdinsk) 1994 keine „verfallene Ruine“, wie der Autor auf S. 101 schreibt, sondern die am besten erhaltene Kirche außerhalb Kaliningrads mit einem intakten Dach. Bereits die Einleitung zum ostpreußischen Dialekt lässt eine wesentliche Tatsache aus: Der ostpreußische Dialekt war deutlich durch Einflüsse des nachbarlichen Litauischen geprägt, die phonetischer, lexikalischer und morphologischer Art waren. So kommt die Angewohnheit Vokale im Diphthong nebeneinander auszusprechen (A-i) oder ein E im Anlaut fast zum A werden zu lassen (Arbsen statt Erbsen) aus der litauischen Phonetik. Zahlreiche Wörter, wie z.B. „Kalus“ für Gefängnis nach dem litauischen Wort: *Kalėjimas* waren ebenfalls eingeflossen. Ebenfalls sonderlich erscheinen Verben mit unüblichen Präfixen, wie das bei Pölking erwähnte „befrieren“ und „abträumen“, die in Anlehnung an litauische vollendete Verbformen gebildet wurden. Zu den Einflüssen morphologischer Art zählt auch das Phänomen der Hypokoristika, der Kose- und Herzlichkeitsformen, die formal wie Dimi-

nitive aussehen. Wenn Pölking auf S. 111 unter der Überschrift „Vaterland und Muttersprache“ behauptet, dass das „ostpreussische“ Diminutiv [...] den großen Gott klein und vertraut“ mache, dann irrt er, denn „O mein Jottchen!“ bedeutet im hochdeutschen Sprachgebrauch schlicht und einfach: „Mein lieber Gott!“

Fazit: Es wird dem Leser empfohlen, die (wenn auch unvollständige) Literaturliste des Bandes am Ende durchzusehen und sich der Originallektüre zu widmen.